

NARRACJE HEROICZNE W PRZESTRZENI MIEJSKIEJ

GRÓB NIEZANEGO ŻOŁNIERZA W WARSZAWIE ORAZ OTACZAJĄCA GO PRZESTRZEŃ PO ROKU 1990

Maria Czaputowicz-Głowacka
Uniwersytet Warszawski

W 2012 roku Michał Frydrych zaprezentował swoją instalację *Sen o Warszawie*. Był to cyfrowy kolaż prezentujący megalopamiętnienie: siedemdziesiąt sześć warszawskich pomników zбитych w jedną gigantyczną kulę leżącą na placu Piłsudskiego. „Umarli ustąpili w końcu miejsca żywym”, pisał Frydrych (2012); zmarli, upamiętnieni w różnych punktach miasta, zostali przeniesieni w jedno miejsce. Fundamentem tej konstrukcji, obejmującej wszystkie istniejące narracje heroiczne i konkurujące w przestrzeni miejskiej wizje bohatera narodowego, był Grób Nieznanego Żołnierza. Wybór akurat tego upamiętnienia nie wydaje się przypadkowy.

Warszawski Grób Nieznanego Żołnierza jest centralnym miejscem upamiętnienia poległych za ojczyznę. W artykule zanalizowano to miejsce pamięci, by odpowiedzieć na pytanie o kształt polskiej narracji heroicznej, której Grób jest nośnikiem. Celem tekstu jest także opisanie współczesnej wizji bohatera narodowego. Najważniejsze pytanie dotyczy elementów, z jakich jest ona skonstruowana: które wątki posłużyły do jej stworzenia oraz które zostały wyłączone z głównej narracji; jak narracje współtworzące kult bohaterów pozycjonują się względem siebie. Uwzględnione zostaną przy tym: rola różnych aktorów pamięci oraz sposób ich zaangażowania we wzmacnianie jednych i osłabianie innych narracji.

Analiza zostanie przeprowadzona na podstawie centralnego miejsca upamiętnienia bohaterów narodowych, jakim jest Grób Nieznanego Żołnierza. Ma on swoją specyfikę, gdyż jest zarówno miejscem pamięci, jak i miejscem w topograficznym znaczeniu tego sformułowania. Nadaje to dużą wagę symbolice obiektu wpisanego w konkretną przestrzeń urbanistyczną, z którą wchodzi w interakcje. Aktorem pamięci niewątpliwie najsilniej kształtującym narrację historyczną, której nośnikiem jest Grób, są władze państwowe. W efekcie Grób jest znacząco podporządkowany ich celom i – jeszcze silniej niż inne pomniki – podatny jest na redefiniowanie zgodnie z bieżącymi potrzebami politycznymi i legitymizacyjnymi. Właśnie te zmiany stanowią będą główną oś analizy.

Analiza historyczna umożliwi odpowiedź na postawione pytanie badawcze. Odtworzone zostaną przeobrażenia, jakie przeszedł polski mit bohatera narodowego od upadku komunizmu, oraz to, jak się kształtował i zmieniał w ciągu ostatnich trzydziestu lat. Warszawski Grób Nieznanego Żołnierza oraz otaczająca go przestrzeń zostaną zanalizowane pod kątem symboliki architektonicznej i urbanistycznej, „szaty ideologicznej miasta” (Zieliński 2005). Pracę dopełni analiza materiałów archiwalnych i prasowych, która pozwoli odtworzyć liczne debaty publiczne towarzyszące zmianom dokonującym się w politycznym kulcie zmarłych.

Na płaszczyźnie teoretycznej analiza prowadzona będzie z perspektywy badań nad pamięcią (*memory studies*). W pracy odwołuję się do spopularyzowanego przez Pierre’a Norę pojęcia „miejsce pamięci” (*lieu de mémoire*) (Nora 2009). Określenie „miejsce pamięci” stosuję zamiennie z pojęciem „nośnik pamięci”, którego używanie postulował m.in. Marcin Kula (2002). W analizie przyglądam się bardzo konkretnemu, topograficznemu miejscu pamięci, wpisanemu w tkankę miejską, analizując zatem funkcjonowanie pamięci w przestrzeni miejskiej. Fakt ten ma duże znaczenie dla samego kultu bohaterów, który dzięki temu posiada ważny kontekst architektoniczny, urbanistyczny i przestrzenny.

Przestrzeń publiczna, szczególnie ta w miastach stołecznych – ze względu na swoją rolę reprezentacyjną – jest „jedną z płaszczyzn, na której ścierają się społeczności reprezentujące różne polityczne wizje rzeczywistości. Zawłaszczenie przestrzeni stanowi formę zademonstrowania politycznej siły” (Praczyk 2015: 96). W efekcie upamiętnienia są ważnym narzędziem polityki historycznej. Specyfika Grobu Nieznanego Żołnierza wynika także z faktu, że jest on zarazem pomnikiem i miejscem pochówku, dlatego też jednym z elementów ramy teoretycznej dla pracy jest pojęcie „politycznego kultu zmarłych” (*der politische Totenkult*). Proponując je, Rein-

hart Koselleck tłumaczył, że „wspominanie zmarłych jest częścią ludzkiej kultury. Wspominanie poległych, zabitych przemocą, tych, którzy zginęli w walce, podczas wojny lub wojny domowej jest częścią kultury politycznej” (Koselleck 2020: 153). Grób Nieznanego Żołnierza, jak wykażę w tekście, w pełni wpisuje się w tę definicję politycznego kultu zmarłych – od początku swojego istnienia służy legitymizowaniu kolejnych władz.

Choć upamiętnienie to, i cały plac Piłsudskiego, doczekały się wielu opracowań (zob. np. Strzałkowski 2012; Lisowski 1987; Skiba 2004; Hübner-Wojciechowska 1991; Stępiński 1988; Girzyński 2009; Zieliński 2019), brakuje prac krytycznie analizujących jego rolę w kreowaniu narracji heroicznej. Dzięki zastosowaniu pojęć należących do tradycji badań nad pamięcią społeczną i politycznym kultem zmarłych, możliwe jest uzupełnienie tej luki.

Zmiany, którym poddane było miejsce pamięci, przedstawiam w porządku chronologiczno-problemowym. W pierwszej części zaprezentowana zostanie geneza i historia kultu bohaterów narodowych od utworzenia Grobu Nieznanego Żołnierza do czasu transformacji ustrojowej. W głównej części omówię okres przełomu i kształt, jaki kult bohaterów przyjął po dekomunizacji. Analizie poddam również zmiany, które dokonały się w polskiej narracji historycznej w ostatnim trzydziestoleciu, poprzez uzupełnianie jej o kolejne wątki.

/// Geneza kultu bohaterów i jego kształt do roku 1990¹

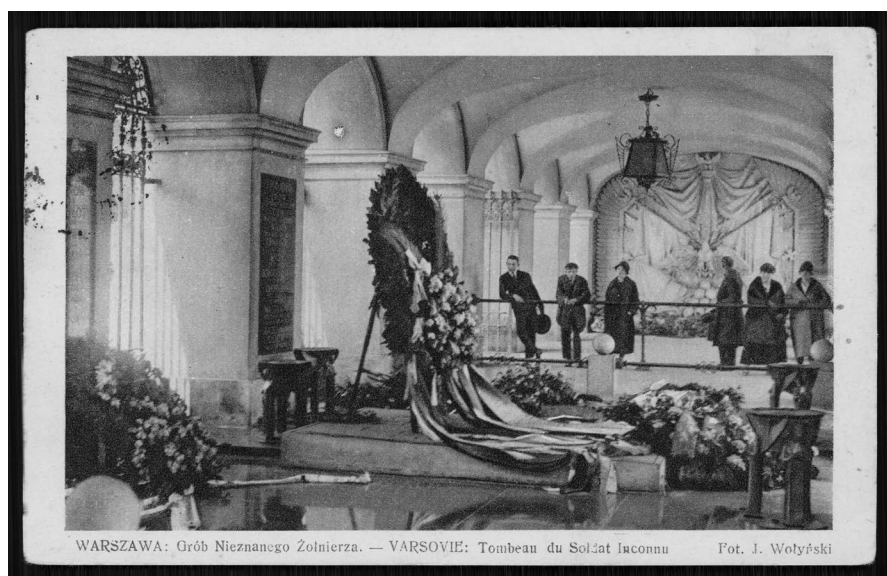
Grób Nieznanego Żołnierza w momencie powstania, korzystając z nieoczywistej formy oddania honorów niezidentyfikowanemu zmarłemu, odpowiadał na potrzeby Europy Zachodniej brutalnie doświadczonej przez I wojnę światową. Pierwsze takie upamiętnienie powstało we Francji i świadomie przeciwstawiało się potrzebie identyfikacji zmarłych – zaniechanie poznania tożsamości zmarłego i podkreślenie faktu, że zginął bezimiennie dla ojczyzny, było samym sednem tego konceptu. O wyborze trumny z ciałem żołnierza decydował los (Mosse 1990: 94–98). Najwyższe honory towarzyszące temu wydarzeniu oraz wybór na miejsce spoczynku nieznanego żołnierza przestrzeni pod Łukiem Triumfalnym (upamiętniającym poległych w rewolucji francuskiej i wojnach napoleońskich) świadczą

---

¹ Bardziej szczegółowe omówienie historii Grobu Nieznanego Żołnierza przedstawiłam w pracy magisterskiej *Kult Nieznanego Żołnierza. Warszawskie miejsce pamięci w latach 1925–1991* obronionej w 2018 roku w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego (promotor: prof. Jerzy Kochanowski).

o ogromnej wadze, którą przykładano do politycznego kultu zmarłych. Za przykładem francuskim poszły inne kraje, tak że w przededniu II wojny światowej upamiętnień było już czternaście (Skiba 2004). Jednym z nich był Grób warszawski.

Kult Nieznanego Żołnierza, przeszczepiony z wzorców zachodnio-europejskich, w Europie Środkowo-Wschodniej, doświadczonych gwałtownymi zmianami reżimów, wytworzył własną specyfikę. Choć polski kult od jego ustanowienia do dzisiejszego dnia jest ciągle żywy (w niektórych państwach regionu, np. na Węgrzech i w Rumunii, okresowo całkowicie zanikał (Czaputowicz-Głowacka 2020)), to podobnie jak kult w innych państwach regionu – charakteryzuje go duża zmienność w czasie; od swojej inauguracji ciągle jest przeformułowywany.

Ilustracja 1. Grób Nieznanego Żołnierza w arkadach Pałacu Saskiego na pocztówce z roku 1928.

Wiele dyskusji towarzyszyło samej inauguracji kultu nieznanego żołnierza i utworzeniu miejsca pamięci². Brali w nich udział różni aktorzy

² *Komitet budowy pomnika bojownikom o niepodległość ojczyzny*, „Polska Zbrojna”, 11.12.1924, nr 338, s. 3–4; *Komitet uczczenia pamięci „Nieznanego Żołnierza”*, „Polska Zbrojna”, 13.12.1924, nr 340, s. 6; *Grób Nieznanego Żołnierza*, „Polska Zbrojna”, 4.01.1925, nr 4, s. 3; *Wywiad z gen. Tadeuszem Rozwadonskim*, „Polska Zbrojna”, 11.12.1924, nr 338, s. 3; *Wywiad z gen. Józefem Hallerem*, „Polska Zbrojna”, 11.12.1924, nr 338, s. 3–4; Centralne Archiwum Wojskowe, Gabinet Ministra Spraw Wojskowych,

– pojedynczy obywatele, środowiska kombatanckie, wojsko oraz władze miejskie i centralne. Te ostatnie szybko jednak całkowicie zdominowały debatę, wykluczając pozostałych aktorów z rozmowy o kształcie upamiętnienia³. Skromny w formie Grób ostatecznie umieszczono na posiadającym wielkie narodowe oraz militarne znaczenie placu Saskim, zaraz obok pomnika księcia Józefa Poniatowskiego (Koselleck 2002: 67–68), w kolumnadzie pałacu Saskiego pełniącego funkcję siedziby Sztabu Głównego WP⁴. Poświęcono go w pierwszej kolejności pamięci żołnierzy poległych w wojnie o granice II RP (to spośród nich losowane było ciało żołnierza, który został pochowany pod płytą), a także żołnierzom I wojny światowej (bitwy tego konfliktu zostały wypisane na tablicach okalających płytę nagrobną)⁵. W wyborze bitew widać charakterystyczne dla narracji państwowotwórczych położenie akcentów. Dominuje w nim pamięć o żołnierzach poległych w walkach prowadzonych przez Wojsko Polskie oraz tych, którzy zginęli przed 1918 rokiem, służąc w polskich jednostkach, nad szerzej pojętą pamięcią o wszystkich Polakach poległych od początku I wojny, również tych walczących w armiach zaborców⁶.

Taka definicja bohatera narodowego wykluczała obywateli II RP niepolskiej narodowości, stanowiących znaczący odsetek ludności. Napis na Grobie brzmiał: „Tu leży żołnierz polski poległy za Ojczyznę”, zaś pochowany w nim żołnierz zginął w walkach z Ukraińcami we Lwowie. Również próby włączenia w kult bohaterów narodowych przedstawicieli wyznań innych niż katolickie nie skończyły się sukcesem (Mick 2006: 197–199). Wreszcie, nowo stworzone miejsce pamięci miało bardzo silny wydźwięk polityczny. W tworzenie Grobu osobiście zaangażowany był minister spraw wojskowych Władysław Sikorski. Z tego względu środowisko legionistów – z którym minister pozostawał w otwartym konflikcie – zostało zmarginalizowane. Widoczne jest to zarówno na etapie wyboru bitew, z których losowano ciało do ekshumacji oraz które wymieniono na tablicach (nie pojawiło się na nich chociażby dowodzone przez Piłsudskiego kontruderzenie znad Wieprza, które zmieniło bieg wojny polsko-bolszewickiej), jak i podczas oficjalnych uroczystości, na które Piłsudski nie był zapraszany.

1.300.1.406, *Raport w sprawie budowy pomnika Nieznanego Żołnierza w Polsce – 13.12.1922 r.*; [przedruk w:] Biedrzycka 2005.

³ *O grób nieznanego żołnierza*, „Gazeta poranna 2 grosze”, 1925, 134, s. 2.

⁴ *Plac Saski jako pomnik „Bojownikom o niepodległość ojczyzny”*, „Polska Zbrojna”, 24.12.1924, nr 351, s. 5.

⁵ *W Biurze Historycznym Sztabu Generalnego. Wywiad z gen. M. Kukielem*, „Polska Zbrojna”, 1.04.1925, nr 91, s. 4; *Z Ministerstwa Spraw Wojskowych*, „Monitor Polski”, 6.04.1925, nr 80, s. 2.

⁶ O charakterystyce środkowoeuropejskiej pamięci społecznej I wojny Światowej piszą m.in. Borodziej i Górny (2014).

W efekcie kult bohaterów nie był powszechnie uznawany, a sam marszałek go negował, nigdy osobiście nie składając na Grobie wieńców (zob. Czaputowicz 2018: 32).

Ukształtowana narracja heroiczna już w pierwszych latach swojego istnienia zaczęła być modyfikowana zgodnie z bieżącymi potrzebami legitymizacyjnymi władz. W momencie tworzenia wymierzona przeciw środowisku piłsudczykowskiemu, już w dekadę później została trwale powiązana z kultem marszałka m.in. poprzez przemianowanie placu Saskiego na plac Piłsudskiego. Definicja kultu bohaterów została również poszerzona przez władze w roku 1932 o pozamilitarną kategorię bohaterstwa. Na tzw. Tablicach Chwały dodano kategorię „zesłańców syberyjskich”, a urny z prochami jednego ze zmarłych na Syberii pochowane zostały obok Grobu (Strzałkowski 2012: 43). Również i w tym działaniu dopatrzeć się można powiązania kultu z postacią Piłsudskiego – jako były zeslaniec został on w pewnym stopniu włączony w definicję bohatera.

Kolejna zmiana w przestrzeni wokół Grobu przysłała wraz z okupacją niemiecką, choć w samym upamiętnieniu nie dokonały się modyfikacje. Nazwa placu została zmieniona wprawdzie na Sachsenplatz, następnie zaś na Adolf Hitler Platz (Szarota 2010: 49). Oprócz zastępowania polskich symboli niemieckimi, tworzone były również nowe⁷. Przykładem tego jest ustawienie przed Grobem pomnika w kształcie litery V mającego symbolizować zwycięstwo Niemiec. Każde z działań okupanta wywoływało jednak odpowiedź polskiej konspiracji – pomnik Victorii został zniszczony, na Grobie mimo utrudnionego dostępu składano wieńce, zaś tabliczki z nazwami ulic zamalowywano⁸. Okres ten zakończył się zniszczeniem Pałacu Saskiego, co zasadniczo wpłynęło na architektoniczny i symboliczny kształt upamiętnienia.

Zaraz po wejściu do Warszawy Armia Czerwona roztoczyła opiekę nad Grobem, m.in. już w dniu zajęcia miasta ustanawiając przy Grobie wartę honorową oraz bardzo sprawnie odgruzowując teren⁹. Ale odrestaurowane upamiętnienie uzyskało nowe przesłanie. W narracji nowych polskich władz centralne miejsce zajmowali już nie polegli w wojnie polsko-bolsze-

⁷ O „zastąpieniu” i „obstawieniu” jako „procedurach i narzędziach pacyfikacyjnych” – czyli motywach symbolicznych wprowadzanych do przestrzeni miejskiej, by pozbawić ją elementów niemieszczących się w danym systemie tożsamościowym pisała Elżbieta Janicka (2010: 196).

⁸ Michalski 1974: 171, 248; *Święto Żołnierza Polskiego w Warszawie*, „Biuletyn Informacyjny”, 19.08.1943, nr 33, s. 7; „Biuletyn Informacyjny”, 20.08.1942a, nr 33, s. 7; „Biuletyn Informacyjny”, 19.11.1942b, nr 45, s. 8; „Biuletyn Informacyjny”, 6.05.1943, nr 18, s. 8; Bartoszewski 2007: 34–35.

⁹ Broński J. 1946. *Wojsko odbudowało Plac Zwycięstwa w 2 miesiące: rozmowa z szefem Departamentu Kwaterunkowo-Budowlanego M.O.N. Pptk. Brońskim*, „Życie Warszawy” nr 131, s. 3; Przymanowski J. 1978. *Plomyk od Nieznanego*, „Trybuna Ludu”, nr 166, s. 7.

wickiej, wojnach o granice czy I wojnie światowej, lecz żołnierze walczący w komunistycznych formacjach wojskowych (zarówno regularnych, jak i partyzanckich, m.in. w wojnie w Hiszpanii). Osiągnięto to poprzez wymianę tablic oraz dekorujących Grób symboli¹⁰, kolejne przemianowanie placu Saskiego (jak się nazywał w latach 1945–1946), tym razem na plac Zwycięstwa, a także zmianę w kalendarzu świąt: przeniesienie Dnia Wojska Polskiego na 12 lipca (rocznicę bitwy pod Lenino) (zob. Osęka 2007). Na definicję bohaterstwa wpłynęła oczywiście również decyzja, by nie przywracać w to miejsce zniszczonego przez Niemców pomnika księcia Poniatowskiego i nie odbudowywać Pałacu Saskiego. Fragment kolumnady został pozostawiony w formie „żywej ruiny”¹¹: z jednej strony ucinała ona ciągłość z wcześniejszą państwowością, z drugiej – nadawała obiektowi dodatkowe znaczenie miejsca pamięci o zbrodniach hitlerowskich (Sigalin 1986: 227, 236–237).

Zmiana narracji dopełniła się w roku 1951, w okresie najostrzejszego stalinizmu. Wtedy to, pod osłoną nocy, z pomnika usunięto tablice, na których wymieniono walki z lat 1914–1920¹¹. W ten sposób Grób został w pełni wpisany w narrację legitymizacyjną komunistów, opierającą się na micie zwycięstwa nad faszyzmem¹².

Jednak z biegiem czasu, w latach 70. Grób zaczął się stawać coraz ważniejszym punktem odniesienia dla tworzących się środowisk opozycyjnych. Właśnie w tym miejscu organizowały one uroczystości, jak m.in. z okazji 50. rocznicy Bitwy Warszawskiej (Ziemiński 1998: 255–257). W ten sposób opozycja odbierała władzy monopol na tworzenie figury narodowego bohatera, swoimi działaniami włączając w kult bohaterów żołnierzy Armii Krajowej czy wojny polsko-bolszewickiej. Przelomowe znaczenie dla symboliki placu Zwycięstwa i Grobu Nieznanego Żołnierza miała msza zorganizowana w trakcie pierwszej pielgrzymki Jana Pawła II do Polski, na której zgromadziło się pół miliona osób¹³. Nadała ona tej przestrzeni nowe znaczenie – miejsca wydarzeń religijnych, które miało zostać wpisane

¹⁰ W centralnym miejscu ozdobnej kraty (nad przedstawieniem orla, który stracił złotą koronę, a pomiędzy przedstawieniem Krzyża Walecznych, który stracił datę 1920, na rzecz roku 1918 i orderu *Virtuti Militari*, który stracił rok 1792) umieszczono ustanowiony przez Dowództwo Główne Gwardii Ludowej w 1943 r. Order Krzyża Grunwaldu. Pełną listę bitew wymienionych na tablicach przedrukowuje Tadeusz Jaros (2005: 49–50).

¹¹ Archiwum Akt Nowych, Zespół KC PZPR, sygn. 1644, k. 144, *Załącznik do protokołu nr 96 z posiedzenia Sekretariatu Biura Politycznego KC PZPR z 22 maja 1951 r.*

¹² O micie zwycięstwa nad faszyzmem patrz m.in. Traba 2000: 60; Wawrzyniak 2009: 168–170; Zaremba 2005: 127.

¹³ Do symboliki Grobu Jan Paweł II odwołał się też bezpośrednio w kazaniu (Jan Paweł II. 1979. *Homilia Jana Pawła II wygłoszona podczas Mszy Św. Na Placu Zwycięstwa*. <https://ekai.pl/dokumenty/homilia-jana-pawla-ii-wygloszona-podczas-mszy-sw-na-placu-zwyciestwa/>; dostęp: 11.12.2020.).

w tożsamość placu na stałe. W nawiązaniu do tego w latach 80. warszawiacy demonstrowali przed Grobem, m.in. układając na płytach chodnikowych krzyże z kwiatów, zniczy bądź opozycyjnych ulotek (Brukwicki 2013: 367). Był to element wojny na symbole, w której „każda ze stron za wszelką cenę chciała pozbawić przeciwnika nacjonalistycznej legitymizacji” (Zaremba 2005: 383). Miała ona ogromne znaczenia dla pamięci społecznej Polaków, bowiem w jej ramach podjęte zostały nieobecne wcześniej w przestrzeni publicznej tematy, takie jak mord w Katyniu, czerwiec 1956 roku czy wiele wątków z historii II wojny.

Widoczny w latach 80. upadający monopol władzy na kształtowanie kultu bohaterów narodowych doprowadził do tego, że władze centralne zleciły Wojskowemu Instytutowi Historycznemu opracowanie treści nowych inskrypcji na tablice (Wysocki 2000: 20–24). Propozycja przedstawiona opinii publicznej zakładała dodanie bitew, dla których na tablicach powieszonych po wojnie nie było miejsca. Wybór ten został jednak skrytykowany za kontynuację gloryfikacji „ludowego” Wojska Polskiego¹⁴. Głośny był również postulat, by „wymienić Katyń, Kozielsk, Ostaszków, Starobielsk”¹⁵. Co ciekawe, on akurat został zrealizowany – z inicjatywy rodzin poległych w Grobie złożono urnę z ziemią z Katynia. W uroczystościach wzięli udział również przedstawiciele władz¹⁶. Była to jednak jedyna zmiana wprowadzona w kształcie narracji heroicznej; do wymiany tablic nie doszło.

/// Miejsce dumy polskiego narodu – kult bohaterów narodowych po przełomie

Kwestia upamiętnienia wróciła w okresie bezpośrednio po zmianach ustrojowych, w kwietniu 1990 roku. Powołany przez Ministerstwo Obrony Narodowej zespół roboczy bezdyskusyjnie uznał, że przede wszystkim należy odtworzyć tablice międzywojenne. Z arkad usunięte więc zostały te powojenne, zaś ich miejsce zajęły repliki pierwotnych płyt. Upamiętnienie w takiej formie było gotowe na Święto Niepodległości 1990 roku (Strzałkowski 2012: 29).

Jednak na przywróceniu międzywojennych tablic nie skończono. W 200. rocznicę uchwalenia konstytucji 3 maja uroczystości odsłonięto

¹⁴ Pełna lista bitew zaproponowanych przez Wojskowy Instytut Historyczny zob.: *Nowa koncepcja prezentacji polskich tradycji orężnych na Grobie Nieznanego Żołnierza*, „Żołnierz Wolności”, 1989, nr 103, s. 1, 7.

¹⁵ *Jaki Grób nieznanego Żołnierza*, „Stolica”, 1989, nr 28, s. 23.

¹⁶ Pawłowski M. 1989. *W Grobie Nieznanego Żołnierza i na Powązkach: uroczystości złożenia urn*, „Trybuna Ludu”, nr 92, s. 1, 6.

czternaście kolejnych płyt kommemoratywnych. Ministerialny zespół zdecydował o upamiętnieniu, zgodnie z pomysłem postulowanym w debacie publicznej od lat 80. (ale i wersją rozważaną w momencie ustanawiania Grobu w roku 1925), całej militarnej historii Polski. Dwie tablice poświęcono zatem walkom okresu 972–1683, dwie kolejne okresowi od konfederacji barskiej po noc styczniową, następne dwie okresowi do 1921 roku, pięć walkom w czasie II wojny. Oddzielne tablice poświęcono „Miejscom martyrologii narodu Polskiego”, lotnikom oraz marynarzom. Poza zmianami w tzw. Tablicach Chwały, zmieniono elementy artystycznej kraty: na Krzyżu Walecznych przywrócono koronę i pierwotną datę – rok 1920, zaś na krzyżu *Virtuti Militari* – rok 1792. Zamieniono miejscami Krzyż Grunwaldu i order *Virtuti Militari*, tak by to ten drugi był bardziej wyeksponowany (Strzałkowski 2012: 29).

Kształt kultu bohaterów został zatem zasadniczo przeformułowany: przywołano definicję bohatera z okresu II RP (również przywracając nazwę placu), którą znacznie poszerzono – o walki Polaków toczone między rokiem 962 a 1945. O znaczeniu nadanym narracji heroicznej w okresie komunistycznym przypominały już tylko poszczególne elementy, jak ar-

Ilustracja 2. Grób Nieznanego Żołnierza z płytą nagrobną z napisem „TU LEŻY ŻOŁNIERZ POLSKI POLEGŁY ZA OJCZYZNĘ?”, wiecznym ogniem oraz tzw. Tablicami Chwały z wymienionymi polami bitewnymi.

chitektoniczna forma Grobu, niektóre bitwy wymienione na tablicach oraz odznaczenie Krzyż Grunwaldu.

W ten sposób miejsce pamięci, pierwotnie odnoszące się do symbolicznego nieznanego żołnierza, zaczęło upamiętniać całe wojsko. Panteon bohaterów został znacznie poszerzony, a figura bohatera narodowego poddana uniwersalizacji – na w sumie 20 tablicach wymieniono tak wiele bitew, że wydawać się mogło, iż lista ta wyczerpuje roszczenia do uznania za bohatera wszystkich potencjalnie zainteresowanych uczestników debaty publicznej.

Tak „skorygowana” definicja narodowego bohatera miała obowiązywać w nowej rzeczywistości społeczno-politycznej. Okazało się jednak, że nie był to koniec zmian i, podobnie jak transformacja ustrojowa nie ustała wraz z przekazaniem władzy, tak redefinicja kultu bohaterów narodowych nie skończyła się wraz ze zmianami w Grobie w roku 1991. Nadanie kultowi nowego kształtu okazało się nie jednorazowym wydarzeniem, ale procesem, który wciąż trwa. W tym czasie Grób doczekał się kilku zmian w swojej formie, dodatkowo zaś został obudowany innymi upamiętnieniami, które w sposób bezpośredni wpłynęły na kształt kultu bohaterów, którego jest nośnikiem.

/// Dziadek parkingowy oraz mit II RP

Pierwsza faktyczna fizyczna zmiana, którą wprowadzono w przestrzeni wokół Grobu po roku 1991, wpisywała się w trend silniejszego powiązania kultu bohaterów z okresem dwudziestolecia oraz kultem Józefa Piłsudskiego. *Vis à vis* Grobu odsłonięto pomnik marszałka.

Monument, zlokalizowany przy wylocie ulicy Tokarzewskiego-Karaszewicza, powstał w 1995 roku z inicjatywy komitetu społecznego, a w granicach placu miał stanąć tylko tymczasowo. Jego lokalizacja jest wciąż krytykowana, co wyraża się w przezwisku, które przyłgnęło do pomnika – „dziadek parkingowy”.

Kolejnym elementem silnie nawiązującym do pamięci o II RP była także kwestia odbudowy Pałacu Saskiego¹⁷. Pojawiła się ona przy okazji konkursu na opracowanie studium programowo-przestrzennego dla pla-

¹⁷ Tekst napisany został przed zgłoszeniem przez Prezydenta *Ustawy o przygotowaniu i realizacji inwestycji w zakresie odbudowy Pałacu Saskiego, Pałacu Brühl'a oraz kamienic przy ulicy Królewskiej w Warszawie*, która została podpisana i opublikowana w „Dzienniku Ustaw” w sierpniu 2021 roku (patrz: *Przedstawiony przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej projekt ustawy o przygotowaniu i realizacji inwestycji w zakresie odbudowy Pałacu Saskiego, Pałacu Brühl'a oraz kamienic przy ulicy Królewskiej w Warszawie*. <https://www.sejm.gov.pl/sejm9.nsf/PrzebiegProc.xsp?nr=1388>; dostęp: 8.09.2021).

cu na początku lat 90. Ewentualna decyzja o odbudowie miałyby kluczowy wpływ nie tylko na symbolikę placu, lecz także bohatera narodowego. Kwestia ta podnoszona była wcześniej wielokrotnie, lecz żaden z siedmiu ogłoszonych w czasach komunistycznych konkursów nie został zrealizowany. Ich porównanie pozwala wyciągnąć pewne prawidłowości i zaobserwować ewolucję stosunku do Grobu: w pracach konkursowych zauważyć można przejście od projektów zakładających usunięcie ruin arkad i pozostawienie jedynie płyty Grobu, po te zakładające obudowanie go jako Muzeum Rewolucji i Walk Wyzwoleńczych (Stępiński 1988: 149; Grochowska 2004¹⁸). Temat odbudowy powrócił na początku lat 90. Przedstawione propozycje zakładały już to budowę pałacu w szacie historycznej, już to z wykorzystaniem współczesnych środków architektonicznych¹⁹. Rozdarcie pomiędzy tymi dwoma wizjami dobrze oddaje tytuł jednego z artykułów – *Salon czy świątynia?*²⁰, uwypuklający dylemat co do wizji funkcjonowania tej przestrzeni publicznej: jako żyjące centrum stolicy bądź jako przestrzeń sakralna mająca specjalne przeznaczenie. Decyzja o przywróceniu placowi formy z okresu międzywojennego niewątpliwie wpisywałaby się w działania gloryfikujące ten okres. Jednak w ten sposób odebrano by również Grobowi jego znaczenie świadectwa zniszczenia miasta w II wojnie światowej.

Odbudowa Pałacu była też wielokrotnie podnoszona później, m.in. w roku 2008, przed 100. rocznicą odzyskania przez Polskę niepodległości dzięki prężnym działaniom środowiska zgromadzonego wokół inicjatywy *Saski 2018*, oraz po *Deklaracji o Restytucji Pałacu Saskiego* przez Prezydenta Andrzeja Dudę 11 listopada 2018²¹. Póki jednak pałac nie jest odbudowany, odwołanie do II RP, choć obecne w wielu elementach placu, nie posiada ostatecznego dopełnienia.

/// Cierpienie i zwycięstwo narodu polskiego oraz Jan Paweł II

Dyskusje o powstaniu kolejnego pomnika na placu Piłsudskiego miały się pojawić równo dekadę po odsłonięciu pomnika Piłsudskiego. Odwołały się one do innego wątku pamięci społecznej, tj. placu jako miejsca spo-

¹⁸ *Plac Piłsudskiego, niedokończona opowieść*. 1994. „Krajobraz Warszawski”, nr 10, s. 2–7, <https://architektura.um.warszawa.pl/-/krajobraz-warszawski-nr-10-grudzien-1994>; dostęp: 13.12.2020).

¹⁹ Pałac Saski i dyskusja o jego odbudowie doczekały się wielu opracowań, zob. publikacje Jany Fuchs (2020), Joanny Borowskiej (2020) oraz stronę internetową stowarzyszenia *Saski2018*, która dokumentuje dyskusje o odbudowie (*Saski2018*. <http://saski2018.pl>, dostęp: 13.12.2020.).

²⁰ *Salon czy świątynia*. 20.01.1995. „Gazeta Wyborcza”, archiwum cyfrowe; dostęp: 13.12.2020.

²¹ *Saski2018*.

tkania z Janem Pawłem II²². Kategoria bohaterów narodowych raz jeszcze została poszerzona, włączono w nią wątek katolicki i ogólnonarodowy.

Drugiego kwietnia 2005 roku zmarł papież Jan Paweł II. Wielu Polaków spontanicznie wyszło na ulice, cześć z nich skierowała się właśnie na plac Piłsudskiego, gdzie – tak jak to robiono za czasów PRL-u – powstał krzyż ze zniczy i kwiatów. W dwa dni po śmierci papieża Rada Miasta podjęła uchwałę w sprawie upamiętnienia jego pierwszej pielgrzymki do Polski. Szybko zapadła decyzja, że pomnik stanie na placu Piłsudskiego, dyskutowana była jednak forma upamiętnienia²³. Władze miasta rozpiśały konkurs na pomnik, ustalając, że symbolika religijna nie powinna być w nim dominująca – „trudno [...] wyobrazić sobie, by plac pełniący tyle funkcji ograniczyć tylko do miejsca kultu religijnego”²⁴. Zwycięskim projektem okazała się monumentalna *Papieska kolumnada*, która miała zostać wzniesiona wzdłuż wschodniej pierzei placu²⁵. Projekt nie został jednak dobrze przyjęty przez warszawiaków i krytyków. W międzyczasie zmieniły się również władze miasta, a nowe rozpiśały konkurs raz jeszcze²⁶. Tym razem, co ciekawe, w samych założeniach konkursu, wbrew krytykom²⁷, zapisano, że pomnik ma mieć formę krzyża i stać w miejscu, w którym ustawiono krzyż w czasie mszy w roku 1979. Sąd konkursowy podkreślił, że krzyż „jest znakiem, który wyraża najpełniej ideę chrześcijaństwa, ale również jest odczytywany jako symbol cierpienia i zwycięstwa polskiego narodu. Krzyż, będący przedmiotem konkursu, miał również upamiętniać papieża Jana Pawła II – pasterza i proroka”²⁸. Znaczące, że upamiętnienie papieża znalazło się w wypowiedzi jury na ostatnim miejscu, ustępując miejsca enigmatycznie wspomnianej kategorii „cierpienia i zwycięstwa polskiego narodu”, nawiązującej do mesjanistycznych wizji historii Polski.

²² Pierwsze upamiętnienie tego wydarzenia, w formie płyty wmurowanej w posadzkę placu, powstało w 1990 r.

²³ *Na placu Piłsudskiego stanie pomnik papieża*. 4.04.2005. <http://www.um.warszawa.pl/aktualnosci/na-placu-pilsudskiego-stanie-pomnik-papieza>; dostęp: 11.12.2020.

²⁴ *O konkursie mówi naczelnny architekt miasta Michał Borowski*. 2005. „Krajobraz warszawski”, nr 75, s. 3. http://www.architektura.um.warszawa.pl/sites/default/files/KW_075_S_0.pdf; dostęp: 11.12.2020.

²⁵ *I nagroda*. 2005. „Krajobraz warszawski”, nr 75, s. 4–5, http://www.architektura.um.warszawa.pl/sites/default/files/KW_075_S_0.pdf; dostęp: 11.12.2020.

²⁶ *Krzyż-pomnik na Placu Piłsudskiego – warszawiacy nadal mają wątpliwości*. 8.10.2008. <https://ekai.pl/krzyz-pomnik-na-placu-pilsudskiego-warszawiacy-nadal-maja-watpliwosci/>; dostęp: 11.12.2020.

²⁷ Górecka-Czurzyło M. 3.03.2008. *Spór o papieski krzyż*, „Życie Warszawy”. <http://www.zw.com.pl/artukul/226935.html>; dostęp: 11.12.2020.

²⁸ W konkursie pierwszą nagrodę wręczono zespołowi w składzie: Marek Kuciński, Jerzy Mierzwiał, Natalia Wilczak, prócz tego wręczono jedynie wyróżnienia. Jury doceniło w wygranym projekcie fakt, że jest on „piękny w swojej prostocie a jednocześnie bezkompromisowy. [...] Pomysł, aby krzyż wyrastał z głębi ziemi – tej ziemi – jest poruszający”, patrz: *Rozstrzygnięcie konkursu na krzyż*; 2.10.2008. <https://www.centrumjp2.pl/rozstrzygnięcie-konkursu-na-krzyż/>; dostęp: 11.12.2020.

W ten sposób odsłonięty w 30. rocznicę pielgrzymki Jana Pawła II do Polski pomnik-krzyż, w swoim symbolicznym znaczeniu zbliżony został do Grobu; upamiętniał nie tylko papieża, lecz także cały naród polski. Jan Paweł II wpisany został w narrację heroiczną, której nośnikiem był Grób. Jednocześnie, powiększając przestrzeń upamiętnienia z ruin arkad pałacu Saskiego na cały plac, uniwersalizował kult bohaterów narodowych, rozszerzając jego militarne rozumienie o wątki mesjańsko-narodowe i religijne. Wreszcie, zadziałała również i siła zwrotna – sakralność krzyża w sposób symboliczny wzmocniła oddziaływanie Grobu na przestrzeń, a nowy pomnik okazał się ważnym krokiem w stronę sakralizacji całego placu²⁹.

/// Wyklęci i Wyklęci Wśród Wyklętych

Przez 25 lat funkcjonowania kultu Nieznanego Żołnierza w III RP, mimo wpływających na jego odbiór zmian w przestrzeni otaczającej Grób, samo upamiętnienie funkcjonowało w formie nadanej mu w roku 1991. Z inicjatywy władz centralnych w roku 2016 w przestrzeni Grobu miały pojawić się pierwsze modyfikacje. Przybrały one formę dodatkowych tablic poświęconych żołnierzom podziemia antykomunistycznego. Zmiana ta otworzyła niejako nowy rozdział w historii kultu bohaterów – w następnych latach miał zostać on kilkakrotnie znacząco przeformułowany.

W dniu Święta Wojska Polskiego odsłonięta została tablica poświęcona żołnierzom podziemia antykomunistycznego. Środowiska kombatanckie postulowały ich upamiętnienie na Grobie już dwadzieścia lat wcześniej. Wtedy to Fundacja „Polska się Upomni” zebrała już nawet środki na ten cel, jednak inicjatywa spotkała się z brakiem przychylności ze strony Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, która orzekła, że Grób, zgodnie z koncepcją z roku 1990, poświęcony jest pamięci jedynie wydarzeń do maja 1945 roku³⁰. Równoległe fundacja wysunęła również postulat, by z Grobu usunąć Krzyż Grunwaldu. Po wielu burzliwych debatach, w tym w Sejmie, sprawa w roku 1999 ucichła i odłożono ją do momentu odbudowy Pałacu (argument, by wrócić do rozmowy przy okazji odbudowy Pałacu Saskiego, będzie wykorzystany jeszcze nieraz).

²⁹ Tamże.

³⁰ *Interpelacja nr 4593 do prezesa Rady Ministrów w sprawie decyzji wojewody mazowieckiego o usunięciu emblematu Krzyża Grunwaldu z Grobu Nieznanego Żołnierza w Warszawie.* 4.09.2000. <http://orka2.sejm.gov.pl/IZ3.nsf/main/1C791CDA>; dostęp: 11.12.2020; *Odpowiedź ministra spraw wewnętrznych i administracji – z upoważnienia prezesa Rady Ministrów – na interpelację nr 4593 w sprawie decyzji wojewody mazowieckiego o usunięciu emblematu Krzyża Grunwaldu z Grobu Nieznanego Żołnierza w Warszawie.* 8.10.2000. <http://orka2.sejm.gov.pl/IZ3.nsf/main/119C8DDB>; dostęp: 11.12.2020.

Na nowej tablicy znalazło się dziewięć hasel, m.in. Oblawa Augustowska, zaś parę miesięcy później odsłonięta została kolejna tablica poświęcona pamięci tych formacji³¹. Uroczystość zapowiadano 1 marca 2016 roku, w ustanowiony 5 lat wcześniej Narodowy Dzień Pamięci „Żołnierzy Wyklętych”, a całe wydarzenie wpisuje się w szersze zagadnienie wzmożonego zainteresowania żołnierzami podziemia antykomunistycznego oraz popularyzowania go i wykorzystywania w bieżącej polityce historycznej przez prawicę (Wnuk 2016). Już sama decyzja, by Narodowy Dzień Pamięci „Żołnierzy Wyklętych” świętować przed Grobem, jest dowodem na wpisywanie żołnierzy podziemia antykomunistycznego w bieżącą politykę. Innym przykładem może być, ogłoszone w trakcie uroczystości w 2017 roku przez mocno zaangażowanego w kult tych formacji ministra obrony narodowej Antoniego Macierewicza, zarządzenie, wedle którego trzy jednostki Wojsk Obrony Terytorialnej przejęły dziedzictwo tradycji oddziałów m.in. kontrowersyjnego mjr. Zygmunta Szendzielarza „Łupaszki”³². Żołnierze podziemia antykomunistycznego stali się „nosicielami idei narodowej i patriotyzmu heroiczno-martyrologicznego” (Wnuk 2016: 187), dodatkowo zaś wpisani zostali w bieżącą politykę oraz sacrum Grobu³³.

Dodanie tablic z miejscami walk podziemia antykomunistycznego miało też dodatkowe konsekwencje dla kultu bohaterów narodowych – całkowicie zrywał on z pierwotną koncepcją upamiętnienia „nieznanych”, a więc anonimowych żołnierzy. Tożsamość części osób, które zginęły w miejscowościach wymienionych na tablicach, była bowiem dobrze znana. Najbardziej jaskrawym przykładem jest Majdan Kozic Górnych, miejsce, w którym 21 października 1963 roku w walce z ZOMO poległa jedna tylko osoba: Józef Franczak ps. „Lalek” – ostatni żołnierz pozostający w ukryciu. Decyzja o honorowaniu *de facto* pojedynczych osób przyniosła trudne do przewidzenia efekty. W pięć lat po wmurowaniu tablicy, bohaterska ocena postaci Franczaka, w świetle nowych odkryć historycznych dotyczących jego stosunku do Żydów w czasie okupacji, została podana

³¹ Treść drugiej tablicy: „Żołnierze Wyklęci 1945–1963, Puławy 24 kwietnia 1945, Grajewo 8–9 maja 1945, Rembertów 20–21 maja 1945, Kielce 4–5 sierpnia 1945, Radom 9 września 1945, Radomsko 19–20 kwietnia 1946, Zamość 8 maja 1946, Włodawa 22 października 1946, Pultusk 25 listopada 1946”, *Wystąpienie podczas odsłonięcia tablicy upamiętniającej Żołnierzy Wyklętych*. 15.08.2016. <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta-rp/wystapienia/art,62,wystapienie-prezydenta-rp-podczas-odslonienia-tablicy-upamietniajacej-zolnierzy-wykletych.html>; dostęp: 11.12.2020.

³² *Decyzja Nr 49/MON z dnia 1 marca 2017 r. w sprawie przejęcia dziedzictwa tradycji, przyjęcia wyróżniającej nazwy i nadania imienia patrona 1. Brygadzie Obrony Terytorialnej*, „Dziennik Urzędowy Ministra Obrony Narodowej”, 1.03.2017, poz. 45.

³³ *Wystąpienie...* 2016.

w wątpliwość (Poleszak 2020). Kwestia ewentualnych zmian w Grobie Nieznanego Żołnierza w związku z nowymi faktami z życia „Lalusia” nie została jeszcze przedyskutowana w debacie publicznej.

Na marginesie włączenia tzw. Żołnierzy Wyklętych do panteonu bohaterów warto wspomnieć o grupie, która została wykluczona z Grobu-panteonu. Parę godzin przed oficjalnymi uroczystościami pod Pomnikiem Nieznanego Żołnierza, w czasie których prezydent zapowiedział dodanie „Wyklętych” do panteonu, złożone zostały tam wieńce w imieniu „Wyklętych Wśród Wyklętych”, jak organizatorzy nazwali Dąbrowszczaków³⁴. Organizatorzy akcji chcieli zwrócić uwagę na problem wykluczenia żołnierzy tej formacji z narracji heroicznej, jak i szerzej – pamięci społecznej. Rzeczywiście, żołnierze Brygad Międzynarodowych po okresie komunistycznym, kiedy to byli wymienieni na pierwszej tablicy razem z bitwami wojny obronnej 1939 roku, zostali usunięci z upamiętnienia. Dodatkowo w tzw. ustawie dekomunizacyjnej nazwa formacji wymieniona została jako klasyfikująca się na usunięcie z przestrzeni publicznej³⁵, a w ostatnich trzech dekadach parokrotnie dyskutowano o odebraniu im świadczeń i emerytur kombatanckich (Opioła 2016). Ocena ich działalności wciąż budzi kontrowersje, czego przykładem zarzucenie organizatorom akcji „bezczeszczenia pamięci o Żołnierzach Niezłomnych i profanację Grobu Nieznanego Żołnierza”³⁶. Akcja i dyskusja, jaka została przez nią wzbudzona, świadczą o wadze miejsca pamięci, jakim jest Grób Nieznanego Żołnierza, nie tylko dla władz, ale i inicjatyw oddolnych, oraz o tym, że włączenie „swoich” bohaterów do narracji heroicznej jest celem i ważnym działaniem dla różnych grup społecznych.

/// Ofiary ludobójstwa (nieoczywistymi) bohaterami

Zaledwie rok później w Grobie dokonano kolejnej zamiany. Tym razem odsłonięto tablicę poległych w walkach z UPA i OUN. I temu poszerzeniu narracji heroicznej towarzyszyły kontrowersje, linia konfliktu pamięci

³⁴ *Uczcili pamięć Dąbrowszczaków na placu Piłsudskiego*, „Gazeta Wyborcza”, 1.03.2016. <https://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/1,34862,19704294,ucztili-pamiec-dabrowszczakow-na-placu-pilsudskiego.html>; dostęp: 11.12.2020.

³⁵ Nie wszystkie nazwy ulic upamiętniających Dąbrowszczaków zostały zmienione – kwestia ta leżała w gestii władz miasta i wojewody, ostatecznie zaś: decyzji Naczelnego Sądu Administracyjnego. Na warszawskiej Pradze ulica Dąbrowszczaków została zachowana, ale np. w Gdańsku została zamieniona na ul. Lecha Kaczyńskiego.

³⁶ *Prowokacja w święto Wyklętych! Garstka komunistów uczciła pamięć obywateli RP służących Sowietom w Hiszpanii*, 8.03.2016. <https://www.pch24.pl/garstka-komunistow-uczci-la-pamiec-obywateli-rp-sluzacych-sowietom-w-hiszpanii,41713,i.html>; dostęp: 11.12.2020.

przechodziła jednak na płaszczyźnie przede wszystkim międzynarodowej (między Polską a Ukrainą), ale i między zcentralizowaną pamięcią państwową a pamięcią lokalną.

Ósmego listopada 2017 roku w Grób Nieznanego Żołnierza wmurowano dwie tablice, na których wymieniono dwadzieścia jeden miejscowości wołyńskich, małopolskich i z Lubelszczyzny, w których rozegrały się walki ludności polskiej z UPA (Ukraińską Powstańczą Armią) bądź OUN (Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów). Inicjatywa miała być odpowiedzią MON na liczne wnioski od posłów³⁷, zaś dokładna treść tablic została zaproponowana przez MON po konsultacjach z Garnizonom Warszawa, Instytutem Pamięci Narodowej, Urzędem do Spraw Kombatantów i Osób Represjonowanych oraz organizacjami kombatanckimi i kresowymi³⁸.

Fotografia jeszcze nieodsłoniętych tablic obiegnęła media i wywołała ostrą odpowiedź przedstawicieli władz Ukrainy. Stosunki polsko-ukraińskie były wtedy napięte, a spory toczono właśnie na polu historycznym. Prezes Ukraińskiego Instytutu Pamięci Narodowej Wołodymyr Wiatrowycz skomentował sprawę na Facebooku, pisząc, że „[w]śród tych, którzy zginęli na terenach Polski w walce z ukraińskimi powstańcami, najwięcej było przedstawicieli komunistycznej bezpieki. A więc od teraz w Polsce na szczeblu państwowym upamiętniani są czekiści wraz z tymi, którzy mają na rękach krew polskich patriotów”³⁹. Prezydent Ukrainy Petro Poroszenko zainicjował natomiast zwołanie nadzwyczajnego posiedzenia Komitetu Konsultacyjnego Prezydentów Ukrainy i Polski w celu powstrzymania dalszej eskalacji napięcia między Warszawą a Kijowem⁴⁰.

Tej samej nocy jedna z tablic została podmieniona, a na nowej nie była już wymieniona podkarpacka miejscowość Bircza. Powodem, dla którego to właśnie ta miejscowość została z tablic usunięta, jest fakt, że w obronie Birczy przez żołnierzami UPA zaangażowani byli żołnierze Milicji

³⁷ Urzykowski T. 9.11.2017. *Nowe tablice Macierewicza na Grobie Nieznanego Żołnierza. Poświęcone są walkom z OUN i UPA*, „Gazeta Wyborcza”. <https://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/7,54420,22621292,nowe-tablice-macierewicza-na-grobie-nieznanego-zolnierza-poswiecone.html>; dostęp: 12.12.2020.

³⁸ *Tablice upamiętniające walki z UPA i OUN na Grobie Nieznanego Żołnierza. Na wniosek Macierewicza*, „Fakt”, 8.11.2017. <https://www.fakt.pl/wydarzenia/polityka/tablice-upamietniajace-walki-z-upa-i-oun-na-grobie-nieznanego-zolnierza-na-wniosek/54x6bg8#slajd-8>; dostęp: 12.12.2020.

³⁹ *Nowe tablice na Grobie Nieznanego Żołnierza. Szef ukraińskiego IPN: Upamiętniają czekiistów*, „Dziennik Gazeta Prawna”, 9.11.2017. <https://wiadomosci.dziennik.pl/wydarzenia/artykuly/562079,tablice-upamietniajace-miejsca-walk-polakow-z-upa-na-grobie-nieznanego-zolnierza.html>; dostęp: 12.12.2020.

⁴⁰ Urzykowski T. 10.11.2017b. *Prezydent Andrzej Duda nie odsłoni tablic na Grobie Nieznanego Żołnierza*, „Gazeta Wyborcza”. <https://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/7,54420,22629860,prezydent-andrzej-duda-nie-odsloni-tablic-na-grobie-nieznanego.html>; dostęp: 12.12.2020.

Ilustracja 3. Grób Nieznanego Żołnierza od strony południowej z tablicami z 2017 roku poświęconymi walkom z OUN i UPA.

Obywatelskiej oraz Ludowego Wojska Polskiego. Dodatkowo zaś ekshumacje nie wykluczyły możliwości, by część z ukraińskich bojowników zginęła nie w walce, ale już po niej, w wyniku egzekucji⁴¹. Prócz zmiany tablic, 10 listopada rano, na dzień przed ich planowanym odsłonięciem, media zostały poinformowane, że uroczystość odbędzie się jednak tego samego dnia bez udziału Prezydenta⁴².

Usunięcie z tablicy miejscowości Bircza wywołało oburzenie w środowiskach kresowych i prawicowych, jak i lokalnych – podkarpackich⁴³.

⁴¹ Prowadzone przez IPNawnioszek prezesa Związku Ukraińców w Polsce śledztwo zostało umorzone w 2004 roku wobec braku ustawowych znamion zbrodni, patrz: *Informacja o działalności Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w okresie 1 lipca 2004 r. – 31 grudnia 2005 r.* 2006. [http://orka.sejm.gov.pl/Druki5ka.nsf/wgdruku/451/\\$file/451.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Druki5ka.nsf/wgdruku/451/$file/451.pdf); dostęp: 12.12.2020, s. 140. Przebieg debaty publicznej o Birczy dokładnie odtworzył Artur Brożyniak (2019), choć nie wszystkie wyciągnięte przez niego wnioski wydają się uzasadnione.

⁴² *Ujawniamy. Kolejna odsłona konfliktu: Prezydent nie chciał wspólnie z szefem MON odsłonić tablic pamiątkowych na Grobie Nieznanego Żołnierza?*, „wPolityce.pl”, 10.11.2017. <https://wpolityce.pl/polityka/366459-ujawniamy-kolejna-odsłona-konfliktu-prezydent-nie-chcial-wspolnie-z-szefem-mon-odslonic-tablic-pamiatkowych-na-grobie-nieznanego-zolnierza>; dostęp: 12.12.2020.

⁴³ *Trwa walka o dobre imię obrońców Birczy*, „Radio Maryja”, 9.12.2017. <https://www.radiomaryja.pl/informacje/trwa-walka-o-dobre-imie-obroncow-birczy/>; dostęp: 12.12.2020; *Polska ulega Ukrainie: podmieniono tablicę z Grobu Nieznanego Żołnierza*, „Do Rzeczy”, 14.11.2017. <https://dorzeczy.pl/histo>

W protest angażowali się pojedynczy ludzie stawiający pod nową tablicą zniszczone z napisem „Bircza”⁴⁴, a także władze Gminy Bircza⁴⁵; powstał Komitet Pamięci i Obrony Dobrego Imienia Obrońców Birczy⁴⁶. Kilkakrotnie w tej sprawie apelowali również posłowie PSL z Podkarpacia⁴⁷. Ich wymiana pism z MON skończyła się na zapewnieniu ze strony ministerstwa o powołaniu zespołu eksperckiego do przeanalizowania raz jeszcze tej sprawy oraz na poinformowaniu, że kwestia tablic zostanie ponownie poruszona w trakcie odbudowy Pałacu Saskiego⁴⁸. Przy okazji kolejnych obchodów Dnia Pamięci Ofiar Ludobójstwa oficjalne delegacje składały kwiaty m.in. właśnie przy Grobie Nieznanego Żołnierza⁴⁹.

Kolejne negocjacje co do wizji bohatera zostały zakończone. W ich burzliwym toku wypracowano kształt narracji heroicznej uwzględniającej Polaków poległych z rąk ukraińskich nacjonalistów, wykluczający jednak z tego grona członków LWP i MO oraz osoby, co do których istnieje wątpliwość, czy nie popełniły zbrodni.

/// Pamięć katastrofy smoleńskiej

Od roku 2017 nie wprowadzono już zmian w samym Grobie Nieznanego Żołnierza. Na kształt narracji heroicznej wpłynęły jednak zmiany w bez-

---

ria/47182/Polska-ulega-Ukrainie-podmieniono-tablice-z-Grobu-Nieznanego-Zolnierza.html; dostęp: 12.12.2020; Isakowicz-Zaleski T. 12.11.2017. *Usunięto obrońców Birczy z Grobu Nieznanego Żołnierza. Żenada!* <https://www.rmfm24.pl/tylko-w-rmf24/isakowicz-zaleski/komentarze/news-usunieto-obroncow-birczy-z-grobu-nieznanego-zolnierza-zenada,nId,2464149>; dostęp: 12.12.2020; Ziętał N. *Ministerstwo Obrony Narodowej odpowiedziało w sprawie Birczy*. 5.12.2017. „Nowiny”. <https://nowiny24.pl/ministerstwo-obrony-narodowej-odpowiedzialo-w-sprawie-birczy/ar/12734760>; dostęp: 12.12.2020.

⁴⁴ Jurczyk W. 11.2017. *Skandal z usunięciem z tablicy miejscowości Bircza na Grobie Nieznanego Żołnierza*. <https://owp.org.pl/index.php/746-skandal-z-usunieniem-z-tablicy-miejscowosci-bircza-na-grobie-nieznanego-zolnierza>; dostęp: 12.12.2020.

⁴⁵ *Żywi to pamiętają. Żywi dziś czuwają*. 30.07.2018. <http://www.bircza.pl/asp/-zywi-to-pamietaja-zywi-dzis-czuwaja-,89,artykul,9,2207>; dostęp: 12.12.2020.

⁴⁶ Janiga K. 14.11.2017. *Powstał komitet ds. walki o powrót nazwy Birczy na tablicę na Grobie Nieznanego Żołnierza*. <https://kresy.pl/wydarzenia/spoleczenstwo/powstal-komitet-ws-powrotu-nazwy-birczy-tablice-grobie-nieznanego-zolnierza/>; dostęp: 12.12.2020; Isakowicz-Zaleski T. 15.11.2017b. *Powstał Komitet Dobrego Imienia Obrońców Birczy*. <http://isakowicz.pl/powstal-komitet-dobrego-imienia-obroncow-birczy/>; dostęp: 12.12.2020.

⁴⁷ *Interpelacja nr 17298 do ministra obrony narodowej w sprawie usunięcia z tablicy na Grobie Nieznanego Żołnierza w Warszawie nazwy „Bircza 1945–1946” w dniu 10 listopada 2017 r.* 16.11.2017. <http://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/InterpelacjaIresc.xsp?key=06CF7CB5>; dostęp: 12.12.2020.

⁴⁸ *Pismo dot. Tablic na Grobie Nieznanego Żołnierza* [skan dokumentu]. 12.01.2019. <https://rudy-ogon.livejournal.com/17115343.html>; dostęp: 12.12.2020.

⁴⁹ *W Warszawie państwowe obchody Narodowego Dnia Pamięci Ofiar Ludobójstwa na Wołyniu*. 11.07.2018. „PAP”. <https://www.pap.pl/aktualnosci/news,1489826,w-warszawie-panstwowe-obchody-narodowego-dnia-pamieci-ofiar-ludobojstwa-na-wolyniu.html>; dostęp: 12.12.2020.

pośrednim otoczeniu upamiętnia, przede wszystkim odsłonięcie na placu dwóch nowych pomników.

Po wieloletnim konflikcie pomiędzy władzami partii PiS a ratuszem o lokalizację pomników Ofiar Tragedii Smoleńskiej 2010 roku oraz Prezydenta Lecha Kaczyńskiego za pomocą skomplikowanej konstrukcji formalno-prawnej wojewoda mazowiecki, wbrew opinii władz miasta, wydał zgodę na wzniesienie pomników na placu Piłsudskiego⁵⁰. Zostały one sfinansowane dzięki zbiórce społecznej⁵¹.

Zwycięski projekt pomnika Ofiar Tragedii Smoleńskiej autorstwa Jerzego Kaliny ma formę czarnej, wysokiej na 6 metrów bryły o kształcie nawiązującej do trupu samolotowego. Na froncie upamiętnienia wymienione są, w kolejności alfabetycznej, nazwiska 96 osób, które zginęły w katastrofie. Pomnik jest otoczony przeszkleniem z częścią podziemną symbolizującą katyńskie doły śmierci⁵². Konkurs na pomnik prezydenta Lecha Kaczyńskiego cieszył się znacząco mniejszym zainteresowaniem (wpłynęło 20 projektów, w porównaniu do 62 na konkurs na pomnik smoleński), nie wręczono też nagrody, a jedynie wyróżniono pracę autorstwa Stanisława Szwechowicza i Jana Raniszewskiego. Została ona zrealizowana, jednak „zgodnie z sugestiami Sądu Konkursowego uległa pokonkursowym modyfikacjom”⁵³. Ostatecznie upamiętnienie ma konwencjonalny kształt sylwetki prezydenta umieszczonej na wysokim cokole. Pomniki odsłonięto 10 kwietnia (Pomnik Ofiar Tragedii Smoleńskiej) oraz 10 listopada 2018 roku; odsłonięciu drugiego towarzyszyły protesty, z wykorzystaniem znaczących dla narracji heroicznej oraz znaczenia placu hasła jak: „Stop kreowaniu fałszywych bohaterów” czy: „Plac Piłsudskiego nie Kaczyńskiego”⁵⁴.

⁵⁰ Terlecki: PiS przez lata szukało porozumienia ws. pomników smoleńskich. 15.02.2018. „PAP”. <https://www.pap.pl/aktualnosci/news,1290071,terlecki-pis-przez-lata-szukalo-porozumienia-ws-pomnikow-smolenskich.html>; dostęp: 12.12.2020; *Kto daje... 2000*.

⁵¹ *Komitet Społeczny Budowy Pomników: śp. Prezydenta RP Lecha Kaczyńskiego oraz Ofiar Tragedii Smoleńskiej 2010 roku*. 2016. <http://www.komitetspolecznybudowypomnikow.pl>; dostęp: 12.12.2020.

⁵² Na projekt składały się również inne elementy, których nie zrealizowano: 96 iluminacji symbolizujących ofiary katastrofy, żywopłot będący tłem dla pomnika, umieszczenie pod pomnikiem krzyża, który stał przed pałacem Prezydenckim, dywan z czerwonego granitu. „To jest tak, jakby warszawska Nike miecza nie miała albo król Zygmunt nie miał części kolumny” mówił w mediach rozszalony autor projektu („*Nie ma porozumienia*”). *Jerzy Kalina nie może ukończyć Pomnika Ofiar Tragedii Smoleńskiej 2010*. 14.04.2020. <https://www.polskieradio24.pl/7/129/Artykul/2491251,Nie-ma-porozumienia-Jerzy-Kalina-nie-moze-ukonczyc-Pomnika-Ofiar-Tragedii-Smolenskiej-2010> dostęp: 12.12.2020).

⁵³ *KS Budowy Pomników: Prezydenta L. Kaczyńskiego i Ofiar Tragedii Smoleńskiej*. 15.01.2018. <https://www.facebook.com/KomitetSpolecznyBudowyPomnikow/posts/1694583737267584>; dostęp: 13.12.2020.

⁵⁴ *Kto daje i odbiera*. 8.06.2000. „Gazeta Wyborcza”, archiwum cyfrowe; dostęp: 13.12.2020.

⁵⁴ *W Warszawie na pl. Piłsudskiego odsłonięto pomnik Lecha Kaczyńskiego*. 10.11.2018b. „PAP”. <https://www.pap.pl/aktualnosci/news,356015,w-warszawie-przy-pl-pilsudskiego-odslonieto-pomnik-prezydenta-lecha>; dostęp: 12.12.2020.

Ilustracja 4. Pomnik Ofiar Tragedii Smoleńskiej, na drugim planie Grób Nieznanego Żołnierza.

Decyzja o lokalizacji pomników na placu Piłsudskiego spotkała się z falą krytyki. Co istotne dla narracji heroicznej, której nośnikiem jest Grób Nieznanego Żołnierza, dyskusja krytyczna dotyczyła w dużym stopniu właśnie relacji nowych pomników z otaczającą je przestrzenią. Krytykowano, że pomnik smoleński zdominuje Grób Nieznanego Żołnierza, zaś pomnik Lecha Kaczyńskiego – przedstawienie marszałka Piłsudskiego⁵⁵. W liście otwartym architektki i urbaniści zaznaczyli, że umieszczenie pomników obok Grobu „doprowadzi [...] do architektoniczno-urbanistycznego i historyczno-kulturowego dysonansu tej najważniejszej przestrzeni publicznej Warszawy”⁵⁶. Argument ten wracał w wypowiedziach opozycji i krytyków architektury⁵⁷. Były prezydent miasta, poseł PO Marcin Świę-

⁵⁵ Nałęcz T. 23.04.2018. *Piłsudskiego wypychali już Niemcy i komuniści. Teraz robi to Jarosław Kaczyński*, „Gazeta Wyborcza: Ale Historia”. <https://wyborcza.pl/alehistoria/7,162654,23290610,pilsudskiego-wypychali-juz-niemcy-i-komunisci-teraz-robi-to.html>; dostęp: 12.12.2020.

⁵⁶ *Urbaniści polscy o pomnikach na pl. Piłsudskiego*. 14.04.2018. <http://www.um.warszawa.pl/aktualnosci/urbani-ci-polscy-o-pomnikach-na-pl-pi-sudskiego>; dostęp: 12.12.2020.

⁵⁷ Najoryginalniejsza krytyka wyszła z ust Władysława Frasyniuka, który w odpowiedzi na decyzję o odsłonięciu pomnika prezydenta Lecha Kaczyńskiego zaproponował, żeby plac Piłsudskiego przemianować na plac Lecha Wałęsy (*Władysław Frasyniuk na marsz prezydenta nie idzie*, „Nie chodzę z przestępcami”. 9.11.2018. „TokFm”. <https://www.tokfm.pl/Tokfm/7,130517,24145907,wlad>

cicki, tłumaczył w czasie protestu zorganizowanego na placu: „Mają być większe niż pomnik marszałka Piłsudskiego, wyższy niż Grób Nieznanego Żołnierza. Czy chodzi o to, żeby w pamięci narodowej zagarnąć pamięć, żeby wypchnąć innych i zdominować ją nową katastrofą?”⁵⁸.

Konflikt pamięci miał według krytyków ujawniać się również na polu wyrażającej się w Grobie Nieznanego Żołnierza pamięci o zbrodni katyńskiej, która miała być przyćmiona pamięcią o katastrofie smoleńskiej⁵⁹. Pomnik prezydenta Lecha Kaczyńskiego miał natomiast konkurować z pamięcią o Piłsudskim oraz o odzyskaniu niepodległości poprzez to, że został odsłonięty w przededniu stulecia niepodległości⁶⁰. Tych argumentów świadomi byli adwersarze polityczni – prezydent Andrzej Duda w swojej wypowiedzi podczas uroczystości odsłaniania pomnika prezydenta Kaczyńskiego odniósł się do nich słowami: „[o]d czasów marszałka Józefa Piłsudskiego tak wielkiego przywódcy państwa polskiego nie było. Był nim dopiero Lech Kaczyński i dlatego właśnie jest ten pomnik”⁶¹. Dał tym samym do zrozumienia, że wrażenie równości pomiędzy dwoma postaciami wywołane zostało świadomie.

Wreszcie ostatnia z interpretacji odnosiła się nie do konfliktu pamięci pomiędzy różnymi jej nośnikami, ale niejakiej „aury” bijącej z Grobu, która miałaby oddziaływać na monumenty znajdujące się w jego otoczeniu. Sąsiedztwo Grobu miało wpływać na narracje o katastrofie smoleńskiej, przedstawiając osoby, które w niej zginęły, jako poległych, a ją samą jako zamach⁶².

Pomniki nie przestały wywoływać kontrowersji wraz z momentem odsłonięcia – prócz bycia miejscem oficjalnych uroczystości państwowych,

yslaw-frasyniuk-gosciem-poranka-radio-tok-fm.html; dostęp: 12.12.2020.). Inne, patrz: *Lubnauer: pomnik ofiar katastrofy smoleńskiej powinien stanąć na Krakowskim Przedmieściu*. 15.02.2018. „PAP”. <https://www.pap.pl/aktualnosci/news,1290078,lubnauer-pomnik-ofiar-katastrofy-smolenskiej-powinien-stanac-na-krakowskim-przedmiesciu.html>; dostęp: 12.12.2020; *Nowacka: pomnik ofiar katastrofy smoleńskiej powinien stanąć na Krakowskim Przedmieściu*. 11.03.2018. „PAP”. <https://www.pap.pl/aktualnosci/news,1324056,nowacka-pomnik-ofiar-katastrofy-smolenskiej-powinien-stanac-na-krakowskim-przedmiesciu.html>; dostęp: 12.12.2020; Piątek G. 12.04.2018. *Plac Piłsudskiego jak parafialny cmentarz*. „*Wasz klocek ma być najważniejszy*”, „Gazeta Wyborcza”. https://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/7,54420,23258482,pomnik-smolenski-hold-przez-ch-komentarz-piatka.html?_ga=2.95256091.641148877.1605734198-439742946.1603726329; dostęp: 12.12.2020.

⁵⁸ *W stolicy protest przeciw m.in. budowie pomnika ofiar katastrofy smoleńskiej na pl. Piłsudskiego*. 25.02.2018. „PAP”. <https://www.pap.pl/aktualnosci/news,1304013,w-stolicy-protest-przeciw-min-budowie-pomnika-ofiar-katastrofy-smolenskiej-na-pl-pilsudskiego.html>; dostęp: 12.12.2020.

⁵⁹ *Platforma Obywatelska oddala hold ofiarom zbrodni katyńskiej*. 13.04.2018. „PAP”. <https://www.pap.pl/aktualnosci/news,1369588,platforma-obywatelska-oddala-hold-ofiarom-zbrodni-katynskiej.html>; dostęp: 12.12.2020; Piątek 2018.

⁶⁰ Nałęcz 2018.

⁶¹ *W Warszawie...* 2018b.

⁶² *Nowacka...* 2018.

oraz uroczystości upamiętniających ofiary katastrofy⁶³, są też miejscem wyrażania sprzeciwu względem władz. W czasie jednej z tzw. miesięcznic na pomnik smoleński wszedł mężczyzna z transparentem „Ein Volk, ein Reich, ein Kaczyński? – NIE!”⁶⁴, zaś po zakończeniu demonstracji przeciwko homofobii – ktoś z tęcza flagą⁶⁵. Ostatnia dyskusja, która przeszła przez stołeczne media, dotyczyła ukarania nastolatków, którzy wskakiwali na pomnik hulajnogami⁶⁶. Również pomnik prezydenta Kaczyńskiego kilkakrotnie był miejscem manifestacji⁶⁷. Teren wokół upamiętnień, w trosce o przeciwdziałanie licznym incydenantom, objęty został stałym nadzorem funkcjonariuszy policji⁶⁸.

Ofiary katastrofy smoleńskiej poprzez zlokalizowanie nowych upamiętnień zaraz obok Grobu zostały wpisane w polską narrację heroiczną. Było to efektem bardzo silnego społecznego zaangażowania w utworzenie pomników w reprezentacyjnym miejscu Warszawy, spotkało się jednak ze zdecydowaną krytyką części społeczeństwa. Podział ten dowodzi głębokości konfliktu pamięci, jaki wiąże się z katastrofą smoleńską i miejscem

⁶³ *Msza w intencji ofiar katastrofy smoleńskiej w Warszawie*. 10.01.2020. „PAP”. <https://www.pap.pl/aktualnosc/news,568614,msza-w-intencji-ofiar-katastrofy-smolenskiej-w-warszawie.html>; dostęp: 12.12.2020.

⁶⁴ *Mężczyzna wszedł na pomnik smoleński podczas miesięcznicy*. *Obywatele RP: To była jego indywidualna akcja*. 10.05.2019. „Dziennik Gazeta Prawna”. <https://wiadomosci.dziennik.pl/wydarzenia/artkuly/597540,miesiecznica-smolenska-pomnik-ofiar-katastrofy-incyden-transparent-jaroslaw-kaczynski.html>; dostęp: 12.12.2020; *Wszedł na pomnik smoleński i zaczął obrażać Kaczyńskiego*. „*Kiedy wreszcie skończysz tę szopkę?*”. 10.05.2019. „Wprost”. <https://www.wprost.pl/kraj/10215415/wszedl-na-pomnik-smolenski-i-zaczal-obrazac-kaczynskiego-kiedy-wreszcie-skonczysz-te-szopke.html>; dostęp: 12.12.2020.

⁶⁵ Dróżdź D., Zaremba Ł. 21.02.2020. „*Tęcza na Grobie Nieznanego Żołnierza? Czemu nie?*”. *Dlaczego PiS ma obsesję na punkcie pomników*, „Gazeta Wyborcza”. <https://wyborcza.pl/7,75410,26222852,tecza-na-grobie-nieznanego-zolnierza-czemu-nie-dlaczego-pis.html>; dostęp: 12.12.2020.

⁶⁶ Frątczak N. 30.03.2019. *Protest na hulajnogach*. „*Pomnik smoleński to infrastruktura, a nie święte miejsce*”, „Gazeta Wyborcza”. https://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/7,54420,24599913,protest-na-hulajnogach-pomnik-smolenski-to-infrastruktura.html?_ga=2.57442221.641148877.1605734198-439742946.1603726329; dostęp: 12.12.2020; Cedzyński S. 27.03.2019. *Autor pomnika smoleńskiego odpowiada Mieszkowskiemu: To kuriozalna i chamska kampania*, „TVP Info”. <https://www.tvp.info/41932743/autor-pomnika-smolenskigo-odpowiada-mieszkowskiemu-to-kuriozalna-i-chamska-kampania>; dostęp: 12.12.2020; Wiśniewska K. 10.04.2019. *Patrole 24 h/7, próby zdobycia hulajnogi*. *Rok z pomnikiem smoleńskim na placu Piłsudskiego*. „TokFm”. <https://www.tokfm.pl/Tokfm/7,103085,24632757,patrole-24-h-7-proby-zdobycia-hulajnogi-rok-z-pomnikiem-smolenskim.html>; dostęp: 12.12.2020.

⁶⁷ Sulowski K. 11.10.2019. *Baner z hasłem „Gdzie jest wrak?” na pomniku Lecha Kaczyńskiego*. *Miejski radny zawiadamia prokuraturę*, „Gazeta Wyborcza”, <https://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/7,54420,25298492,wszedl-na-pomnik-lecha-kaczynskiego-i-wywiesil-baner.html>; dostęp: 12.12.2020.

⁶⁸ *Policja w końcu przyznaje, że przez 24 godziny pilnuje pomnika smoleńskiego*. *Zdradza, ile ich to kosztuje*. 10.05.2019. „Gazeta. Metro Warszawa”. <https://metrowarszawa.gazeta.pl/metrowarszawa/7,141637,23381002,policja-w-koncu-pryznaje-ze-przez-24-godziny-pilnuje-pomnika.html>; dostęp: 12.12.2020.

przyznawanym jej w polskim imaginariu. Najdobitniejszym potwierdzeniem siły kontrowersji wokół upamiętnień katastrofy jest fakt, że część polityków odmówiła wzięcia udziału w uroczystościach towarzyszących odsłonięciu monumentów⁶⁹. Budzące skrajne emocje pomniki na trwale zmieniły kształt polskiego kultu bohaterów narodowych, nadając ofiarom katastrofy smoleńskiej rangę równą żołnierzom reprezentowanym przez Grób.

/// Podsumowanie

Współczesny bohater narodowy, którego symbolizuje Grób Nieznanego Żołnierza, wbrew nazwie i pierwotnym założeniom zrodzonego we Francji kultu, nie jest „nieznanym żołnierzem” – bezimiennym żołnierzem poległym w I wojnie światowej. Jest znany, bardzo precyzyjnie zdefiniowany i nie ma przy tym miejsca na jakiegokolwiek niedomówienie czy niejasność. Owszem, jest nim żołnierz, ale także partyzant, antykomunista, cywilna ofiara przemocy militarnej, katolik i Polak. Kategoria ta jest coraz szersza.

Współcześnie w Grobie, za pomocą trumny z ciałem, ale także tablic, złożonej przy upamiętnieniu ziemi oraz elementów dekoracyjnych na Grobie, upamiętnieni są żołnierze Wojska Polskiego (oraz inni walczący po stronie polskiej w 213 wymienionych na tablicach bitwach). Listę rozpoczyna obrosła w mit, stoczona przez Polan walka pod Cedynią (Migdałski 2013), zamyka natomiast śmierć 1001 lat później ostatniego żołnierza podziemia antykomunistycznego. Kategoria ta obejmuje od paru lat tzw. Wyklętych (choć nie wszyscy oni byli żołnierzami). Mimo burzliwych debat włączeni są w nią również żołnierze odznaczeni Krzyżem Grunwaldu. Wykluczono z niej natomiast obywateli RP niepolskiej narodowości, Polaków walczących w wojnie domowej w Hiszpanii, a także poniekąd żołnierzy walczących z UPA, ale w formacjach Ludowego Wojska Polskiego i Milicji Obywatelskiej. Grób Żołnierza, wbrew napisowi: „Tu leży żołnierz polski poległy za ojczyznę” upamiętnia nie tylko poległych, lecz także ofiary więzień, zbrodni katyńskiej czy zbrodni UPA na Wołyniu. Na płaszczyźnie deklaratywnej (wydarzeń organizowanych pod Grobem) i symbolicznej (wyboru wydarzeń upamiętnionych w znajdującym się za Grobem szpa-

---

⁶⁹ *Schetyna: pl. Piłsudskiego to symbol walki o niepodległość, a nie miejsce na pomnik ofiar katastrofy smoleńskiej.* 11.04.2018a. „PAP”. <https://www.pap.pl/aktualnosci/news,1367521,schetyna-pl-pilsudskiego-to-symbol-walki-o-niepodleglosc-a-nie-miejsce-na-pomnik-ofiar-katastrofy-smolenskiej.html>; dostęp: 12.12.2020.

lerze „drzew pamięci”⁷⁰) grono to jest jeszcze większe, obejmuje bowiem Żesłańców Sybiru⁷¹, Polaków ratujących Żydów⁷², ofiary pacyfikacji protestów na Wybrzeżu 1970 i górników kopalni Wujek⁷³ czy nawet „patriotów czasu budowania”⁷⁴.

Prócz najsilniej obecnego w narracji heroicznej reprezentowanej przez Grób wątku militarnego⁷⁵, są także heroizowane: okres dwudziestolecia międzywojennego wraz z postacią marszałka Piłsudskiego. Wątek ten objawia się w przestrzeni samego Grobu (bezdiskusyjnie przyjęto, że w pierwszej kolejności w roku 1990 przywrócone zostaną tablice z międzywojnia), placu, który został silnie wpisany w kult Piłsudskiego poprzez powrót do nazwy z końca międzywojnia i wzniesienie na nim pomnika marszałka, wreszcie również i w debatach o odbudowie Pałacu Saskiego. Na narrację heroiczną składają się również: wątek katolicki z tablicą wspominającą mszę mającą miejsce na placu oraz, przede wszystkim, wątek obecności Jana Pawła II w Warszawie reprezentowany przez pomnik w kształcie 9-metrowego krzyża. Wątek ten chętnie przywołują nie tylko Kościół katolicki, lecz także władze miejskie i centralne. Prezydent Andrzej Duda mówił, że miejsce to, z krzyżem upamiętniającym mszę papieską, „jest w naszej historii miejscem, bym powiedział, wręcz magicznym”⁷⁶. Wreszcie, najnowszym elementem współczesnej figury bohatera są ofiary katastrofy smoleńskiej, które zostały dołączone do panteonu bohaterów wraz z odsłonięciem na placu dwóch pomników. Widoczne są zatem szybko postępujące rozszerzenie polskiego kultu heroicznego oraz jego uniwer-

⁷⁰ „Drzewa pamięci”, podobnie jak wzniesienie na placu pomnika papieża Jana Pawła II, są o tyle ważnym elementem, że w odróżnieniu od tzw. Tablic Chwały czy programu uroczystości organizowanych przez Grobem są inicjatywą władz miejskich. Ten projekt kommemoratywny nie doczekał się jeszcze analizy, a zasługiwałby na oddzielne, pogłębione opracowanie.

⁷¹ *Dąb upamiętni Polaków wywożonych na Syberię*. 14.09.2014. <http://www.um.warszawa.pl/aktualnosci/d-b-upami-tni-polak-w-wywo-onych-na-syberii>; dostęp: 12.12.2020.

⁷² *Prezydent: Polacy ratujący Żydów są wzorem patriotyzmu i przykładem solidarności*. 24.03.2019. „PAP”. <https://www.pap.pl/aktualnosci/news,425768,prezydent-polacy-ratujacy-zydow-sa-wzorem-patriotyztu-i-przykladem>; dostęp: 12.12.2020.

⁷³ *Macierewicz: armia – fundamentem nie tylko bezpieczeństwa, ale i patriotyzmu*. 17.12.2017. „PAP”. <https://www.pap.pl/aktualnosci/news,1214550,macierewicz-armia---fundamentem-nie-tylko-bezpieczenstwa-ale-i-patriotyztu.html>; dostęp: 12.12.2020.

⁷⁴ Komorowski B. 11.11.2013. *Wystąpienie przed Grobem Nieznanego Żołnierza*. <https://www.prezydent.pl/archiwum-bronislawa-komorowskiego/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta/wystapienia/art,189,wystapienie-przed-grobem-nieznanego-zolnierza.html>; dostęp: 12.12.2020.

⁷⁵ Ciekawym głosem w dyskusji o nim jest projekt Krzysztofa Wodiczki pt. *Instytut Rozbrajania Kultury im. Rotblata*. Zgodnie ze swoim postulatem demilitaryzacji kultury artysta zaproponował, by odejść od całkowicie zmilitaryzowanego przedstawiania bohaterów i uzupełnić kult o pacyfistyczną historię Polski. Odpowiedzią miałby być projekt instytutu zbudowanego w bezpośrednim otoczeniu Grobu (Wodiczko, Kozakiewicz 2016; Wodiczko 2013).

⁷⁶ Duda A. 13.05.2020. *Wywiad Prezydenta dla TVP*. <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta-rp/wywiady/art,244,wywiad-prezydenta-dla-tvp1.html>; dostęp: 12.12.2020.

salizacja. Jako świetny przykład politycznego kultu zmarłych, Grób Nieznanego Żołnierza jest bardzo uzależniony od polityki i bieżących potrzeb legitymizacyjnych władz.

Spośród tych wszystkich, dla których polityczny kult zmarłych jest istotny, da się wyodrębnić kilku najważniejszych aktorów pamięci. Przede wszystkim są to władze państwowe, ale i miejskie (konflikt pomiędzy tymi dwoma aktorami jest bardzo widoczny, chociażby w kontekście debaty o lokalizacji pomników smoleńskich). Również politycy, w swoich różnych ugrupowaniach, prześcigają się w legitymizacji swojej władzy poprzez Grób Nieznanego Żołnierza – dyskutując o tym, kto ma prawo i kto czuje się zaproszony do tego, by składać na nim wieńce⁷⁷. Na polską narrację heroiczną wpływ ma również wojsko (wraz z organizacjami kombatanckimi) oraz Kościół katolicki. Dodatkowo zaś – tzw. opinia międzynarodowa, co uwidoczniło się chociażby przy okazji dyskusji o upamiętnieniu ofiar UPA, ale także przy okazji licznych wystąpień na placu przedstawiciele innych państw⁷⁸, oraz oddolne inicjatywy i pojedynczy ludzie – wybierając plac jako miejsce manifestacji swoich przekonań i wartości, a także biorąc aktywny udział w debacie o kształcie kultu bohaterów narodowych (m.in. dziennikarze, krytycy, członkowie stowarzyszenia *Saski2018*). Wbrew słowom Bronisława Komorowskiego o „miejscu, gdzie siłą rzeczy, siłą skojarzeń, siłą tradycji łączy nas wspólna pamięć i dążenie do wspólnoty”⁷⁹, Grób nigdy nie wyrażał wspólnej pamięci. W samą jego naturę wpisany był konflikt pamięci i polityki historycznej.

Dodatkowo narrację tworzy nie sam Grób Nieznanego Żołnierza, ale interakcje, w jakie wchodzi on z otaczającą go przestrzenią. Upamiętnienie zostało obudowane nośnikami pamięci o innych wydarzeniach i postaciach. Wpływają one na Grób i współtworzą narrację heroiczną, przez

⁷⁷ Szczygło A. 10.11.2006. *Wywiad*, „Sygnaly Dnia, I PR”. <https://www.prezydent.pl/archiwum-lecha-kaczynskiego/ludzie-prezydenta/archiwum-wywiadow-ministrow-kprp/aleksander-szczyglo/rok-2006/listopad-2006-r-/sygnaly-dnia-i-pr-10-listopada-2006-r-/>; dostęp: 12.12.2020; *Schetyna: nie będę 11 listopada w południe przed Grobem Nieznanego Żołnierza*. 6.11.2018b. „PAP”. <https://www.pap.pl/aktualnosci/news,353097,schetyna-nie-bede-11-listopada-w-poludnie-przed-grobem-nieznanego-zolnierza>; dostęp: 12.12.2020; *Prezydent: najważniejsze jest oddanie ojczyźnie; kluczowy – dialog*. 11.11.2017. „PAP”. <https://www.pap.pl/aktualnosci/news,1162493,prezydent-najwazniejsze-jest-oddanie-ojczyznie;kluczowy--dialog.html>; dostęp: 12.12.2020.

⁷⁸ *Prezydent Niemiec: proszę o wybaczenie, przynajmniej się do odpowiedzialności*. 1.09.2019. „PAP”. <https://www.pap.pl/aktualnosci/news,504673,prezydent-niemiec-prosze-o-wybaczenie-przynajmniej-sie-do-odpowiedzialnosci>; dostęp: 12.12.2020; *Wiceprezydent USA M. Pence: Polska udowodniła, że jest ojczyzną bohaterów*. 1.09.2019. „PAP”. <https://www.pap.pl/aktualnosci/news,504639,wiceprezydent-usa-m-pence-polska-udowodnila-ze-jest-ojczyzna-bohaterow.html>; dostęp: 12.12.2020.

⁷⁹ Komorowski B. 11.11.2014. *Wystąpienie przed Grobem Nieznanego Żołnierza*. <https://www.prezydent.pl/archiwum-bronislawa-komorowskiego/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta/wystapienia/art,213,wystapienie-przed-grobem-nieznanego-zolnierza.html>; dostęp: 12.12.2020.

niego reprezentowaną, przy okazji wchodzą ze sobą w relacje. Interakcje te są zauważalne przede wszystkim poprzez obserwacje praktyk kommemoratywnych ludzi korzystających z placu: daje się zauważyć świadome podkreślanie relacji pomiędzy wątkami, których nośnikami są pomniki, np. poprzez złożenie wieńców pod kilkoma pomnikami⁸⁰, bądź celowe jej umniejszanie poprzez ignorowanie któregoś z upamięnień⁸¹.

Ten wielowątkowy krajobraz pamięci, na który składają się wszystkie upamiętnienia znajdujące się na placu, otrzymuje cechy przestrzeni sakralnej. Wyjątkowy status tej przestrzeni jest tematem wracających przez cały czas jego istnienia debat społecznych. Burzliwie dyskutowana jest funkcja, charakter i przede wszystkim normy społeczne, które powinny wokół Grobu panować. O sakralności tego miejsca i wyjątkowej czci, którą powinno być otoczone, debatowano szczególnie przy okazji organizowanych na placu Piłsudskiego imprez sylwestrowych i innych wydarzeń rozrywkowych oraz w związku z korzystaniem z tej przestrzeni przez deskorolkarzy, rolkarzy czy ludzi na hulajnogach⁸². Badania użytkowania placu potwierdzają, że w bezpośrednim otoczeniu upamięnień ludzie zmieniają swoje zachowanie (Dybowska et al. 2019).

Polska narracja heroiczna wypracowana została w toku długich negocjacji i konfliktów pamięci. Dyskusje te odbywały się we wszystkich możliwych wymiarach; ścierały się ze sobą racje z poziomu lokalnego, centralnego i międzynarodowego, przywoływano argumenty z porządków: estetycznego, urbanistycznego, religijnego i politycznego. Kolejne władze precyzyjnie definiowały swoją wizję bohatera narodowego zgodnie z własnymi, bieżącymi potrzebami legitymizacyjnymi. W toku tych zmian ukształtowana została dzisiejsza polska figura heroiczna, która jest bardzo pojemna, ale jej granice są mocno broniące.

---

⁸⁰ *Premier oraz ministrowie złożyli kwiaty pod Krzyżem Papieskim na Placu Piłsudskiego* 16.10.2018. „PAP”. <https://www.pap.pl/aktualnosci/news/%2C341146%2Cpremier-oraz-ministrowie-zlozyli-kwiaty-pod-krzyzem-papieskim-na-placu>; dostęp: 12.12.2020.

⁸¹ *Schelyna...* 2018a.

⁸² *Radość nie jest zła*. 30.12.1999. „Gazeta Wyborcza”, archiwum cyfrowe; dostęp: 13.12.2020; *Bić się czy bawić*. 2.02.2000. „Gazeta Wyborcza”, archiwum cyfrowe; dostęp: 13.12.2020; *Przeciw zabawie*. 4.12.1999. „Gazeta Wyborcza”, archiwum cyfrowe; dostęp: 13.12.2020; Szpala I. 29.12.1993. *Sylwester w strefie zadumy?*, „Gazeta Wyborcza”, archiwum cyfrowe; dostęp: 13.12.2020; Wojtyś A. 1993. *Aby opieką należąca i częścią otoczyła: jarmark przed Grobem Nieznanego Żołnierza*, „Polska Zbrojna”, nr 251, s. 3; *Pamięć kontra kółka*, „Gazeta Wyborcza”, 17.11.2002, archiwum cyfrowe; dostęp: 13.12.2020; *Rolki czy powaga*, „Gazeta Wyborcza”, 17.06.2013, archiwum cyfrowe; dostęp: 13.12.2020; *Fitness na placu*, „Gazeta Wyborcza: Stołeczna”, 26.08.1995, archiwum cyfrowe; dostęp: 13.12.2020.

Bibliografia:

Źródła prasowe

- /// „Biuletyn Informacyjny” 1942, 1943.
- /// „Do Rzeczy” (<https://dorzeczy.pl>) 2017.
- /// „Dziennik Gazeta Prawna” (<https://wiadomosci.dziennik.pl>) 2017, 2019.
- /// „Fakt” (<https://www.fakt.pl>) 2017.
- /// „Gazeta poranna 2 grosze” 1925.
- /// „Gazeta Wyborcza” 1993–2020.
- /// „Katolicka Agencja Informacyjna” (www.ekai.pl) 2018.
- /// „Krajobraz warszawski” (<http://www.architektura.um.warszawa.pl>) 1994, 2004, 2005.
- /// „Metro Warszawa. Gazeta” (<https://metrowarszawa.gazeta.pl>) 2019.
- /// „Monitor Polski” 1925.
- /// „Nowiny” (<https://nowiny24.pl>) 2017.
- /// „Polonia Christiana” (<https://www.pch24.pl>) 2016.
- /// „Polska Agencja Prasowa” (www.pap.pl) 2016–2020.
- /// „Polska Zbrojna” 1924–1925, 1993.
- /// „Polskie Radio 24” (<https://www.polskieradio24.pl>) 2020.
- /// „Radio Maryja” (<https://www.radiomaryja.pl>) 2017.
- /// „RMF24” (<https://www.rmf24.pl>) 2017.
- /// „Rzeczpospolita” (www.rp.pl) 2019.
- /// „Stolica” 1989.
- /// „TokFm” (<https://www.tokfm.pl>) 2018, 2019.
- /// „Trybuna Ludu” 1978, 1989.
- /// „TVP Info” 2019.
- /// „wPolityce.pl” (<https://wpolityce.pl>) 2017.

/// „Wprost” (www.wprost.pl) 2019.

/// „Żołnierz Wolności” 1989.

/// „Życie Warszawy” 1946, 2008.

Portale internetowe

/// Centrum Myśli Jana Pawła II (<https://www.centrumjp2.pl>).

/// Komitet Społeczny Budowy Pomników: śp. Prezydenta RP Lecha Kaczyńskiego oraz Ofiar Tragedii Smoleńskiej 2010 roku (<http://www.komitetspoecznybudowypomnikow.pl>).

/// Kresy (<https://kresy.pl>).

/// KS Budowy Pomników: Prezydenta L. Kaczyńskiego i Ofiar Tragedii Smoleńskiej (<https://www.facebook.com/KomitetSpoecznyBudowyPomnikow>).

/// Ks. Tadeusz Isakowicz-Zaleski. Rozmyślenia w Blogu... (<http://isakowicz.pl>).

/// Obóz Wielkiej Polski (<https://owp.org.pl>).

/// Oficjalna strona Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej (<https://www.prezydent.pl>).

/// Saski2018 (www.saski2018.pl).

/// Sejm Rzeczypospolitej Polskiej (<https://www.sejm.gov.pl>)

/// Urząd Gminy w Birczy (<http://www.bircza.pl>).

/// Urząd m.st. Warszawy (<http://www.um.warszawa.pl>).

Dokumenty

/// Archiwum Akt Nowych, Zespół KC PZPR, sygn. 1644, k. 144, *Załącznik do protokołu nr 96 z posiedzenia Sekretariatu Biura Politycznego KC PZPR z 22 maja 1951 r.*

/// Centralne Archiwum Wojskowe, Gabinet Ministra Spraw Wojskowych, I.300.1.406, *Raport w sprawie budowy pomnika Nieznanego Żołnierza w Polsce – 13.12.1922 r.*; [przedruk w:] Biedrzycka et al., oprac. 2005. *Grób Nieznanego*

Żołnierza 1925–2005: bibliografia, Ministerstwo Obrony Narodowej i Centralna Biblioteka Wojskowa.

/// *Decyzja Nr 49/MON z dnia 1 marca 2017 r. w sprawie przejęcia dziedzictwa tradycji, przyjęcia wyróżniającej nazwy i nadania imienia patrona 1. Brygadzie Obrony Terytorialnej*, „Dziennik Urzędowy Ministra Obrony Narodowej”, 1.03.2017, poz. 45.

/// *Informacja o działalności Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w okresie 1 lipca 2004 r. – 31 grudnia 2005 r.* 2006. [http://orka.sejm.gov.pl/Druki5ka.nsf/wgdruku/451/\\$file/451.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Druki5ka.nsf/wgdruku/451/$file/451.pdf); dostęp: 12.12.2020.

/// *Interpelacja nr 4593 do prezesa Rady Ministrów w sprawie decyzji wojewody mazowieckiego o usunięciu emblematu Krzyża Grunwaldu z Grobu Nieznanego Żołnierza w Warszawie*. 4.09.2000. <http://orka2.sejm.gov.pl/IZ3.nsf/main/1C791CDA>; dostęp: 11.12.2020.

/// *Interpelacja nr 17298 do ministra obrony narodowej w sprawie usunięcia z tablicy na Grobie Nieznanego Żołnierza w Warszawie nazwy „Birza 1945–1946” w dniu 10 listopada 2017 r.* 16.11.2017. <http://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=06CF7CB5>; dostęp: 12.12.2020.

/// *Odpowiedź ministra spraw wewnętrznych i administracji – z upoważnienia prezesa Rady Ministrów – na interpelację nr 4593 w sprawie decyzji wojewody mazowieckiego o usunięciu emblematu Krzyża Grunwaldu z Grobu Nieznanego Żołnierza w Warszawie*. 8.10.2000. <http://orka2.sejm.gov.pl/IZ3.nsf/main/119C8DDB>; dostęp: 11.12.2020.

/// *Pismo dot. Tablic na Grobie Nieznanego Żołnierza* [skan dokumentu]. 12.01.2019. <https://rudy-ogon.livejournal.com/17115343.html>; dostęp: 12.12.2020.

Wspomnienia

/// Bartoszewski W. 2007. *Pisma wybrane t. 1: 1942–1957*, oprac. A. K. Kuntert, Universitas.

/// Michalski C. 1974. *Wojna warszawsko-niemiecka*, Czytelnik.

/// Sigalin J. 1986. *Warszawa 1944–1980: z archiwum architekta t. 1*, PIW.

Literatura przedmiotu

- /// Borodziej W., Górny M. 2014. *Nasza wojna: Imperia 1912–1916*, W.A.B.
- /// Borowska J. 2020. *Nieznymyła historia Pałacu Saskiego*, Skarpa.
- /// Brożyniak A. 2019. *Napady UPA na Birczę w latach 1944–1946*, [w:] *Kresy. Należna prawda i pamięć – Nie zemsta. Materiały z konferencji zorganizowanej 7 lipca 2018 roku*, red. K. Bąkała, W. Listowski, T. Skoczek, Wydawnictwo Muzeum Niepodległości, s. 11–58.
- /// Brukwicki J. 2013. *Ażyle dla większości. Warszawskie miejsca niepokornych (1982–1989)*, [w:] *Warszawa niezłomna. Antysystemowe formy opozycji i oporu społecznego w stolicy (1980–1989)*, red. B. Noszczak, IPN, s. 365–376.
- /// Czaputowicz M. 2018. *Kult Nieznanego Żołnierza. Warszawskie miejsce pamięci w latach 1925–1991*. Nieopublikowana praca magisterska obroniona w Instytucie Historycznym UW (promotor prof. Jerzy Kochanowski).
- /// Czaputowicz-Głowacka M. 2020. *(Nie)chciany kult. Środkowoeuropejski kult bohaterów narodowych w latach pięćdziesiątych*, [w:] *Od zgonu ojca narodów do śmierci orła Karpat. Księga na sześćdziesiąte urodziny Jerzego Kochanowskiego*, red. W. Borodziej, M. Buko, R. Utz, Z. Zakrzewska, Scholar, s. 119–125.
- /// Dybowska M. et al. 2019. *Użytkowanie – praktyki społeczne na placu*, „Plac Piłsudskiego jako obszar kulturowy. Projekt dyplomowy”. http://ibpp.gargulio.pl/dokumenty/Plac%20Piłsudskiego%20-%20prezentacja_26.05.2019.pdf; dostęp: 12.12.2020.
- /// Frydrych M. 2012. *Sen o Warszawie*. https://futuwwa.pl/sen_o_warszawie-project-pl-76.html?q=frydrych?m=0; dostęp: 11.12.2020.
- /// Fuchs J. 2019. *Städtebau und Legitimation (Europas Osten Im 20 Jahrhundert)*, De Gruyter Oldenbourg.
- /// Girzyński Z. 2009. *Śpiący rycerz, zapominana historia „nieznanego żołnierza”*. Wydawnictwo Adam Marszałek.
- /// Grochowska E. 2004. *Konkursy na zagospodarowanie placu Piłsudskiego w Warszawie*, „Krajobraz Warszawski”, nr 8, s. 2–15.
- /// Hübner-Wojciechowska J. 1991. *Grób Nieznanego Żołnierza*, Varsaviana.
- /// Janicka E. 2010. *Pamięć nieprzyswojona?*, „Kultura Współczesna”, nr 1(63), s. 190–201.

- /// Jaros T. 2005. *Za Polskę*, Stowarzyszenie Szarych Szeregów.
- /// Koselleck R. 2002. *Die Transformation der politischen Totenmale im 20. Jahrhundert*, „Transit”, nr 22, s. 59–86.
- /// Koselleck R. 2020. *Polityczny kult zmarłych. Pomniki wojenne w dobie nowoczesności*, tłum. Ł. Koloczek, „Stan Rzeczy”, nr 2(19), s. 153–172.
- /// Kula M. 2002. *Nośniki pamięci historycznej*, DiG.
- /// Lisowski W. 1987. *Sercu bliskie: polskie symbole narodowe, Grób Nieznanego Żołnierza*, WSiP.
- /// Mick C. 2006. *Der Kult des Unbekannten Soldaten in der Zweiten Polnischen Republik*, [w:] *Nationalisierung der Religion und Sakralisierung der Nation im östlichen Europa*, red. M.S. Wessel, s. 181–199.
- /// Migdalski P. 2013. *Bitwa pod Cidini w historiografii*, [w:] *Terra Incognita*, t. VI, red. P. Migdalski, Seria wydawnictw Stowarzyszenia Historyczno-Kulturalnego „Terra Incognita”, s. 37–66.
- /// Mosse G.L. 1990. *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, Oxford University Press.
- /// Nora P. 2009. *Między pamięcią a historią: Les lieux de memorie*, „Tytuł roboczy: Archiwum”, nr 2, s. 4–12.
- /// Opiola W. 2016. *Dąbrowszczacy*, [w:] tegoż, *Hiszpańska wojna domowa w polskich dyskursach politycznych. Analiza publicystyki 1936–2016*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, s. 238–247.
- /// Oseka P. 2007. *Rytuały stalinizmu: oficjalne święta i uroczystości rocznicowe w Polsce 1944–1956*, ISP PAN, TRIO.
- /// Poleszak S. 2020. *Czy okupacyjna przeszłość sierż. Józefa Franczaka „Lalusia” miała wpływ na powojenne losy „ostatniego zbrojnego”?*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały”, nr 16, s. 233–277.
- /// Praczyk M. 2015. *Materia pomnika: studium porównawcze na przykładzie monumentów w Poznaniu i Strasburgu w XIX i XX wieku*, Instytut Historii UAM.
- /// Skiba C. 2004. *Pomniki Nieznanego Żołnierza: świat i Polska. Przewodnik*, Bellona.
- /// Stępiński Z. 1988. *Siedem placów Warszawy*, PWN.

/// Strzałkowski W. 2012. *Grób Nieznanego Żołnierza*, Fundacja Historia i Kultura.

/// Szarota T. 2010. *Okupowanej Warszawy dzień powszedni*, Czytelnik.

/// Traba R. 2000. *Symbole pamięci: II wojna światowa w świadomości zbiorowej Polaków. Szkic do tematu*, „Przegląd Zachodni”, s. 53–67.

/// Wawrzyniak J. 2009. *ZBOWiD i pamięć drugiej wojny światowej 1949–1969*, TRIO.

/// Wnuk R. 2016. *Wokół mitu „żołnierzy wyklętych”*, „Przegląd Polityczny”, nr 136, s. 184–187.

/// Wodiczko K., Kozakiewicz J. 2016. *Rozbrojenie kultury. Projekt instytutu rozbrojenia kultury i zniesienia wojen im. Józefa Rotblata*, <https://zacheta.art.pl/pl/wystawy/jaroslaw-kozakiewicz-i-krzysztof-wodiczko-rozbrajanie-kultur>; dostęp: 13.12.2020.

/// Wodiczko K. 2013. *Obalenie wojen*, Mocak.

/// Wysocki W.J., red. 2000. *Dzieje oręża polskiego na tablicach Grobu Nieznanego Żołnierza zapisane*, Rytm.

/// Zaremba M. 2005. *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm: nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*, ISP PAN, TRIO.

/// Zieliński F. 2005. *Szata ideologiczna miasta – pomniki*, [w:] *Przemiany miasta. Wokół socjologii Aleksandra Wallisa*, red. B. Jałowiecki, A. Majer, M.S. Szczyński, Scholar, s. 219–232.

/// Zieliński J. 2019. *Plac. Warszawski plac Piłsudskiego jako zwierciadło losów i duchowej kondycji narodu*, Wydawnictwo Ekbin.

/// Ziemiński W. 1998. *Walka o przetrwanie niepodległościowego ducha narodu w „Polsce Ludowej”: część I*, „Niepodległość i Pamięć”, nr 5, s. 249–292.

/// **Abstrakt**

Warszawski Grób Nieznanego Żołnierza jest miejscem, w którym w najwyraźniejszy sposób uwidacznia się polska narracja heroiczna. Od początku swojego istnienia Grób był wykorzystywany do legitymizacji władzy i bieżącej polityki. Po roku 1990 częstotliwość zmian upamiętnienia i przestrzeni wokół niego jeszcze się nasiliła. Analiza prowadzona na po-

ziomie symbolicznym, architektonicznym i urbanistycznym pozwala na zrekonstruowanie sposobu, w jaki kreowany jest współczesny polityczny kult zmarłych, a także na odpowiedź na pytania o wątki, które w narracji heroicznej zostają uwzględnione oraz te z niej wykluczone. Wykorzystanie analizy materiałów prasowych oraz ramy teoretycznej proponowanej przez nurt *memory studies* pozwala na sformułowanie precyzyjnej definicji współczesnej polskiej figury bohatera narodowego. Kategoria ta w ciągu ostatnich trzech dekad została znacząco rozszerzona: obejmuje obecnie zarówno żołnierzy, jak i cywilów, katolików i Polaków, ale jednocześnie przedstawiciele niektórych grup społecznych czy formacji wojskowych są z niej wykluczeni.

Słowa kluczowe:

kult bohaterów, polityka historyczna, legitymizacja władzy, Grób Nieznanego Żołnierza, plac Piłsudskiego

/// Abstract

Heroic Narratives in Urban Space: The Tomb of the Unknown Soldier in Warsaw and Its Surroundings after 1990

The Warsaw Tomb of the Unknown Soldier is a place where the Polish heroic narrative is particularly visible. The Tomb has always been used to legitimise state authority and current politics. After 1990, the monument and the space around it have changed with increasing frequency. An analysis of the Tomb's symbolic, architectural, and urban levels allows us to reconstruct how a contemporary political cult of the dead has been created and to answer questions about the motifs that are included and those that are excluded from the Polish heroic narrative. An analysis of press materials and of the theoretical framework grounded in memory studies allows a precise definition of the contemporary Polish figure of a national hero to be formulated. Over the last three decades, this category has significantly expanded and now includes not only soldiers but also civilians who are Catholic and Polish. Still, certain social groups or military formations remain excluded.

Keywords:

cult of heroes, politics of memory, legitimisation, the Tomb of the Unknown Soldier, Piłsudski Square

/// Maria Czaputowicz-Głowacka – przygotowuje doktorat z historii na Uniwersytecie Warszawskim. Absolwentka studiów magisterskich w Instytucie Historycznym UW. Studiowała również w Instytucie Socjologii UW, zaś w ramach stypendiów naukowych na Freie Universität Berlin oraz Universiteit Utrecht. Jej zainteresowania badawcze skupiają się na pamięci społecznej i polityce historycznej oraz ich funkcjonowaniu w przestrzeni miejskiej.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8360-1914>

E-mail: m.czaputowicz-glowacka@uw.edu.pl